

Bjørn Qviller

Det greske slaveri

En teori om dets opprinnelse og utvikling
frem til det fjerde århundre f.Kr.*

”Slaveri er en institusjon i folkenes rett (ius gentium) hvorved en person blir gjort til en annens eiendom (dominium), i motsetning til den naturlige orden” (Florentinus i Institutes 9).

”Det var ikke mulig å fjerne helt og holdent den tomme og fåfengte konkurranse fra folk som var uheldelig smittet av den. De satte pris på kostbare klær, tepper farvet med purpur og de konkurrerte med hverandre i selskapelighet og bordoppdekning” (Plutarch, Philopoemen IX, 3).

I

Denne artikkel søker å vise at oppkomsten av et gresk aristokrati og dets økende, konkurransepregete forbruk, kan kaste lys over det greske slaveris opprinnelse. Dessuten vil den søke å forklare utviklingen av slaveriet frem til det 4. årh. hvor det ble klart at slavene begynte å fortrenge andre former for energikilder, som f.eks. trekkdyr. Arkaisk og klassisk slaveri analyseres i hovedsak ut fra athensk materiale, dels fordi Athen er den mest ”moderne” by i Hellas, dels fordi kildene herfra i motsetning til andre byer er *tilstrekkelige til å stille opp en sammenhengende teori*. Jeg behandler stort sett slaver knyttet til jordbruket. Fremveksten av slavespesialister i Athens handel og håndverk og deres funksjon, ligger utenfor artikkelens ramme.¹

Det er et beklagelig faktum at spørsmål vedrørende det greske slaveris opprinnelse har fått en stemoderlig behandling blant historikere. Motviljen mot å behandle sosialhistoriske temaer er parret med sterk teorifiendtlighet. Det har i nesten hundre år vært tabu å sette det greske materiale inn i en komparativ sammenheng. Denne uvilje er forbundet med en sterk tendens til å idealisere oldtidens grekere og å fremstille dem som forbilledlige for vår tid.² I en slik sammenheng ville det være upassende å påstå at frihet i Hellas hadde andres ufrihet til forutsetning.

I denne artikkel blir slaveriets oppkomst behandlet slik at mine synspunkter kan holdes opp mot utviklingsteorier som diskuteres blant sosialantropologer. Den anglo-amerikanske historiker M.I. Finley, som i sterkere grad enn de fleste antikkhistorikere har anvendt sosialantropologiske synsmåter, har nylig formulert en teori om *kjøps-slaveriets* oppkomst og betingelsene for ufrihet. Finleys

syn må tillegges stor vekt i kraft av den sentrale posisjon han har, og man må regne med at dette syn vil være sentralt i år fremover.

Finleys teori er at etterspørsel etter slaver har tre forutsetninger:

- 1) Privat eiendomsrett til jord i en så høy konsentrasjonsgrad at det er behov for arbeidskraft utover det man kan disponere over i ens egen familie.
- 2) En tilstrekkelig utviklet vareproduksjon til å betale for import av slaver.
- 3) Det må være umulig å mobilisere denne arbeidskraft internt i samfunnet, slik at de som trenger ekstra arbeidskraft må importere den.³ Keith Hopkins har foregrepet denne teori ved å hevde at Athen og Romas økende avhengighet av slaver henger sammen med byenes betydning som sentra for handel og imperier.⁴

Det er synd at Finley *ikke* diskuterer mer pågående *hvordan etterspørselen etter slaver har oppstått*. Han begrenser seg dessverre til kjøps-slaveriet, som er et sent fenomen, og nøyer seg med å kalle slaveriet som sådant et "primordial fact".⁵ Begrepet "primordial fact" har han fra Fustel de Coulanges' studie av det romerske kolonat.⁶ I følge Fustel oppsto slaveriet samtidig med det menneskelige samfunn. Noen forklaring gir heller ikke han. Finley har tidligere eksplisitt avvist å gi en årsaksforklaring av det allmenne slaveris opprinnelse. I stedet anviste han en funksjonalistisk tilnæringsmåte: "The most fruitful approach . . . , is to think in terms of purpose, in Immanuel Kant's sense, or of function, as the social anthropologists use that concept. The question which is most promising for systematic investigation is not whether slavery was the basic element or whether it caused this or that, but how it functioned. This eliminates the sterile attempts to decide which was historically prior, slavery or something else . . . our sources do not permit us to go back to a stage in Greek history when it did not exist . . ."⁷ Her ser man at det funksjonalistiske program dreier oppmerksomheten vekk fra en årsaksforklaring. Videre virker det pessimistisk å hevde at knapphet på kilder hindrer en i å besvare spørsmålet om slaveriets opprinnelse. I stedet vil jeg anta at det homeriske slaveri — med dets sterke innslag av kvinner — må være en form for avhengighet som virker som en reminisens av et klasseløst samfunn som er i ferd med å utvikle klasser. Man kan vanskelig tro at det homeriske slaveri har sterke forbindelseslinjer tilbake til bronsealderens palasskultur. En annen indikasjon på at det homeriske slaveri må representere et tidlig stadium i klassenes utvikling, er det faktum at de homeriske heltene selv deltar i produksjonen. Et tredje indisium er at klientforhold spiller en meget viktig rolle i den homeriske verden. Både logisk og empirisk er polygami, konkubinatt og klient-patronforholdet eldre enn slave-herreforholdet. Det kan altså være grunnlag for å lansere et nytt "sterilt" forsøk på å forklare slaveriets opprinnelse. I dette forsøk vil konstruksjon av en funksjonell tilstandsbeskrivelse gå hånd i hånd med forsøk på å forklare forandring.

Jeg er enig med Finley i at Solons reformer i Athen skaper den tredje betingelse. Disse reformer avskaffet muligheten til å benytte athenere som gjeldsslaver og andre former for avhengig arbeidskraft. Heretter måtte jordeierne importere den arbeidskraft de tidligere hadde kunnet rekruttere lokalt. Finley argumenterer energisk for at behovet for slaver henger sammen med økende vareproduksjon, men uten å kunne påvise noen kausal sammenheng. Problemet med slaveriets opprinnelse blir lettere å løse, hvis man konsentrerer seg mindre om markedets utvikling og sterkere om hvorledes behov dannes og tilfredsstilles i antikken. I ikke-kapitalistiske økonomier med en svakt utviklet markedssektor er det sannsynlig at motivene for å inngå i markedstransaksjoner best forklares ved å studere konsum-sfæren.

Finley selv gir en nøkkel til en årsaksforklaring på slaveriets opprinnelse: "Without a sufficient cash-income, the Athenian élites could not have acquired the necessities for even their relatively low life-style, for their indispensable weaponry, or for the taxes which paid for public works, public festivals and public cults."⁸ Ved å følge den aristokratiske kulturs fremvekst og de økende omkostningene denne kultur medførte, kan man komme til sikrere svar på de spørsmål som knytter seg til slaveriets opprinnelse og tidlige utvikling.

De viktigste problem som knytter seg til slaveriets tidlige utvikling, er følgende: Hvordan oppstår behov for merarbeid? Under hvilke betingelser var det mulig å utøve den grad av sosial kontroll som var nødvendig for å holde deler av samfunnet i permanent avhengighet til andre deler av samfunnet? Hvorfor ble personer tolerert når de ønsket å knytte andre til seg i avhengighet? Straks disse spørsmål er besvart, blir det enkelt å forklare det antikke *kjøps-slaveri*, som et spesialtilfelle av underordning. *Kjøps-slaveri* kunne bare oppstå i et samfunn som på forhånd hadde behov for merarbeid.

Jeg vil gi varehandel og vareproduksjon en strukturell plass, som er forskjellig fra Finleys, i det jeg regner tapsbringende markedstransaksjoner som en vei inn i avhengighet for personer som var i ferd med å tape status eller som ønsket å avansere sosialt. Hovedforklaringen på hvorfor slaveriet oppsto, ligger likevel et annet sted: Den prosess som fremkalte det greske aristokrati, skapte også en gresk *polis*. Aristokratiet legitimerte sin posisjon gjennom sin redistributive funksjon. Omkostningene ved redistribusjonen ble skjøvet over på andre i takt med at aristokratiet frigjorde seg fra deltakelse i manuell produksjon. I takt med stigende utgifter til refordeling ble slaven berøvet frihet og sosial personlighet. Til slutt var han bare *sōma*, legeme, eller *organon*, redskap.

II

For å foregripe mulige innvendinger mot denne artikkels hovedsynspunkt, at røttene til slaveriet er å finne i aristokratiets forbruk, vil jeg behandle to faktorer, *krig* og *handel*, som tidligere har vært lansert som forklaring på at stratifikasjon kunne oppstå: I det 19. årh. mente mange at statens opprinnelse var å finne i krig. Herbert Spencer⁹ og Ludwig Gumplowicz er de mest kjente repre-

sentanter for dette syn. En "horde", sier Gumpłowicz, utviklet seg fra det primitive stadium, når en annen kommer innen dens rekkevidde som et resultat av krig eller plyndring. "Unterwirft sich die fremde Horde, dann geht wohl die bisherige Bedürfnisbefriedigung leichter von statten, dann erhebt sich ihr wirtschaftliches Leben auf eine höhere Stufe; es beginnt die "Mehrarbeit" der einen zu Gunsten der andern."¹⁰

Dette resonnement peker ikke på forhold innad i samfunnet som fører til at kriger utvikler seg fra f.eks. feider for å hevne krenket ære, erobre kvinner for å supplere en etnisk gruppe, til å bli kriger om befolkede territorier hvor seierherrene tilegner seg de overvunnes merarbeid. I stedet vil jeg hevde at kriger blir mer intense i samfunn hvor utvikling av klasser er i gang som en *endogen* prosess. Samfunn som berøver en del av sine medlemmer for de ressurser som er nødvendige for å overleve, er langt mindre stabile enn samfunn som gir alle *lik* adgang til slike ressurser. Samfunn som utvikler stratifikasjon, oppmuntrer en del av befolkningen til å akkumulere jord, kveg og prestisjegjenstander og har følgelig sterke *indre* grunner til å akkumulere på bekostning av tredjemann, og å søke bytte til redistribusjon til medlemmer av egen gruppe som var i ferd med å miste sitt livsgrunnlag. Samfunn som er i ferd med å utvikle stratifikasjon, har større muligheter til å avsette kunnskap og arbeidskraft til krigføring enn ustratifiserte samfunn. Oppkomst av klasser og institusjoner som skal beskytte den sosiale orden, utløser kriger, hvis intensitet er ukjent i økonomisk egalitære samfunn.¹¹

Like lite som krig er handel årsak til stratifikasjon. I Hellas tok den økonomiske sirkulasjon i tidlig tid form av bytting av gaver mellom stormenn. Dessuten refordelte de rikeste sitt overskudd for å legitimere sin status. Det går ingen direkte vei fra dette distribusjonsmønster til markedshandel som dukker opp i Arkaisk Tid. I den homeriske økonomi var det bygget inn mekanismer som skulle hindre at noen tjente på byttet.¹² Jeg har tidligere forsøkt å vise at den greske *polis* er en utilsiktet følge av konkurrerende gavebytte.¹³ Gavebytte skiller seg fra markedstransaksjoner på viktige punkt. Enten gaven uttrykker likhet eller dominans, er den ledd i et forsøk på å etablere et sosialt forhold. Bak markedstransaksjoner ligger derimot et ønske om vinning på transaksjonspartnerens bekostning. Ønsket om et forhold er i beste fall sekundært. Markedstransaksjoner får et økt omfang etter oppkomsten av *polis*. *Polis* er et uttrykk for økende avstand mellom høy og lav status og for større overføringer fra lavstatusgrupper til aristokratiet. Når markedet får en stigende betydning etter at staten har oppstått, henger dette sammen med at klasseforholdet mobiliserer et overskudd som kan kastes ut på markedet, at befolkningsvekst skaper større behov enn tidligere og at den arkaiske *polis* kan yte en mer effektiv rettsbeskyttelse. *Den politiske økonomis grunnlov — noe i bytte for ingenting — har ingen plass i homerisk økonomi.*

III

I antikk sosialhistorie leser en hyppige klager over at kildene er for utilstrekkelige til at man kan framstille den sosiale utvikling som en *prosess*. Når det gjelder slaveriet, er klaging over utilstrekkelig kildemateriale ubegrunnet. Homers og Hesiods dikt kombinert med arkeologisk materiale, gir et rimelig godt grunnlag for å forstå oppkomsten av det greske slaveri. Man kan riktignok ikke følge utviklingen i Hellas som helhet, men det foreligger imidlertid nok av samtidige kilder til at *man kan rekonstruere de ulike stadiene* utviklingen gjennomløper, nemlig patriarkalsk *hus-slaveri*, med sterkt innslag av kvinnelig arbeidskraft, arkaisk *gjelds-slaveri* og *heloti*, som omfatter hele bondehusholdningen, og klassisk *kjøps-slaveri*, som i hovedsak beskjeftiger menn. Innen rammen av det klassiske slaveri vokser det arkaiske *gjelds-slaveri* frem igjen.

Hellas ca. 800 f.Kr. er et helt annet samfunn enn samfunnet i bronsealderens høykultur, som hadde kulminert mot slutten av det 2. årtusen f.Kr. De mest fremskredne områdene rundt det sørlige Egeerhavet hadde vært organisert i sterkt hierarkiske og byråkratiske samfunn med palasset som den sentrale institusjon. Disse palass-samfunn gikk i oppløsning da folketallet gikk tilbake fra og med det 13. årh.

Noen eksempler viser dedifferensieringen. Mens palasskulturen hadde benyttet skrift i økonomiske transaksjoner, forsvant kunnskapen om skrift i de Mørke Århundrer. Mens palasset hadde kjent til et stort antall spesialister, er ikke tallet på yrker større enn 4—5 i Odysseus' samfunn. Folketallets reduksjon forklarer denne forenkling av samfunnet. I det 13. årh. kjenner arkeologene til 320 bosatte områder i Hellas, i det 12. er det nede i 130 områder og i det 11. har tallet kommet ned til 40.¹⁴ Dette lave tall betyr at Hellas må ha vært meget tynt befolket. Samtidig må samfunnet ha vært egalitært, med en minimal sosial og politisk differensiering. I en gjennomgang av det arkeologiske materiale fra Athen i det 12. og 11. årh. skriver den sovjetiske forsker Ja. A. Lencman: "Die materielle Lage des Adels unterschied sich wohl kaum wesentlich von der Lage der einfachen Athener."¹⁵ Om slaveriet i det 11. årh. sier han: Das vorhandene archäologische Material spricht gegen die "Möglichkeit einer weitgehenden Verbreitung der Sklaverei."¹⁶

Muligheten til å etablere et permanent herredømme må ha vært liten, fordi potensielle undersåtter lett kunne trekke seg vekk, dersom noen forsøkte å etablere varig kontroll over dem. Avgangen til indre migrasjon må ha vært stor, ettersom kveg og småfe spilte en i allefall like viktig rolle i økonomien som kornproduksjon.

I det 10. årh. var tallet på boplasser steget til 100, i det 9. steg tallet til 112 og nådde 220 i det 8. årh. Utfra tallene kan man slutte at folketallet steg meget hurtig. For Atticas vedkommende har A.M. Snodgrass, en av de fremste arkeologene som arbeider med materiale fra de Mørke Århundrer, ment å kunne påvise at vekstraten var så høy som 4% pro anno i tidsrommet 975—725.¹⁷ Tilveksten minsket suksessivt muligheten til å unndra seg avhengighetsbånd. En økning i

folketallet betyr at muligheten til å utnytte forskjellige økologiske nisjer ble mindre. Den stedlige befolkning ville i stigende grad bli nødt til å konkurrere med naboene om ressursene. Ressurser kunne frigjøres på tre måter, gjennom territorielle kriger for å få mer jord, gjennom å sende ut kolonister, eller *gjennom å intensivere produksjonen*. Mens de første løsningene innebar at samfunnet reproduiserte seg på samme nivå ut over et større areal, betydde intensivering av produksjonen at samfunnet ville *endre* sin sosiale struktur.

Hvorledes oppstår den ufrie klasse i Hellas? Vi har sett at demografisk tilbakegang rev vekk grunnlaget for bronsealderens palasskultur. Det samfunn som gjenspeiles i de homeriske dikt,¹⁸ var i motsetning til palass-samfunnene totalt ubyråkratisk. Den politiske makt lå hos et ungt aristokrati, som søkte legitimitet gjennom sin militære funksjon.¹⁹ Innen en webersk typologi over lederskap ville det være naturlig å plassere det homeriske aristokrati nær den charismatiske type.

Proessen som skapte aristokratiet, skapte samtidig en avhengig underklasse. Jeg vil feste oppmerksomheten på det lave folketall i det 11. årh. og den bratte vekst fram til det 8. årh. Veksten var antakelig så markert at den ble oppfattet i samtiden. Den stimulerte et ønske hos de mektigste om å kontrollere så mye jord som mulig for å sikre deres husholdning. De homeriske dikt viser oss hvor langt denne prosess var kommet på slutten av det 9. årh. og i begynnelsen av det 8.

Det eldste slaveri ser ut til å være et middel til å øke tallet på medlemmer i husstanden. De vanligste termene for "slave" i homerisk tid er *dmōs* eller *oikeus*, ord som antakelig henger sammen med *domos* el. *doma* — hus, eller *oikos*, husholdning. Homers patriarkalske *hus-slaveri* blir fornyet gjennom kjøp av slaver, bytte av gaver, krig²⁰ og ved at slaver blir født inn i slavestatus av ufrie foreldre. Kjøp av slaver synes ikke å ha fått særlig omfang. Vold er det dominerende middel til ervervelse av slaver. Kvinner ser ut til å dominere i antall. I motsetning til klassisk tid ble mannlige krigsfanger slått i hjel. De forvandles bare unntaksvis til slaver. Dette kan muligens forklares med at det var vanskelig å kontrollere en voksen, utlært kriger eller at økonomien hadde begrenset bruk for menn. *Kvinner og barn derimot, var høyt verdsatt som krigsbytte*. Odysseus uttrykker dette på karakteristisk måte: "Jeg herjet deres by og slo folkene i hjel og ut av deres by tok vi deres hustruer og mye eiendom og delte dem" (Od. 9, 40). Agamemnon ga i en komprimert formel uttrykk for fremtidsutsiktene til en tilfangetatt kvinne: "Der skal hun sysle med veven og der skal hun dele mitt leie" (Il. I, 31 f.).

Homers patriarkalske slaveri henger nøye sammen med utviklingsnivået i den gamle husholdning. På slutten av de Mørke Århunderer var *mange sønner* et middel til å få kontroll med mest mulig jord. Fordi grekerne ikke kjente til differensiert arverett, men lot alle legitime sønner arve likt, ville jordveien stadig bli delt opp. Så lenge det var rik tilgang på jord, ville en slektsgruppe foretrekke å spre seg utover et areal inntil alt ble utnyttet, heller enn å øke slitet for å forsørge en voksende slektsgruppe på et konstant areal.

Kong Nestor av Pylos virker som en modell på den homeriske adelsmann og familieoverhode. Han har seks sønner i live (Od. 3, 415). En var dessuten falt i

krig (Od. 3, 112). Dessuten bodde hans svigersønner hos ham (Od. 3, 387). Tallet på sønner kunne økes ved å anvende kvinnelige slaver som konkubiner og ammer. I motsetning til senere tider ble ikke avkommet av en fri mann og en ufri kvinne regnet som illegitimt i homerisk tid. Sønner av ufrie kvinner og homeriske helter hadde en arverett som var mindre enn de legitime sønnenes. I klassisk tid ville avkommet av slike forbindelser være ufritt og uten arverett. I den homeriske verden ble en sønn av en "kjøpt konkubine" og en fri mann general og gift med en rik manns datter (Od. 14, 199 ff.). Tronarvingen i Sparta, Megapenthes, var på mors-siden sønn av en slavinne. Rhene fødte som krigsfange, Medon, sønn til byødeleggeren Oileus (Il. II, 726 ff.). Achilles arving, Neopolemus, er etter all sannsynlighet sønn av en kvinne fra Scyrus, en av Achilles' krigsfanger (Il. XIX, 326 ff.). Han tenkte senere på å gifte seg med Briseis, en annen kvinne han hadde tatt til fange. Fertile kvinner ser ut til å ha vært en knapphetsfaktor i homerisk økonomi.

Komparativt materiale fra samfunn som var i ferd med å utvikle klasser, viser at det sterke kvinneinnslag i homerisk slaveri ikke var noen tilfeldighet. Kilder fra den *protolitterære* periode (3700—2900 f.Kr.) i Mesopotamia antyder at "male slaves appear not only later but also in far smaller number than do female ones".²¹

Frigiving av slaver i det homeriske Hellas understreker at slaveriet er et middel til å øke tallet på medlemmer i husholdningen. Mens slaver i det klassiske Athen gjennom frigivningsakten bare kunne håpe å bli *metoiker*, dvs. bofaste fremmede, uten utsikt til å skaffe seg jordeiendom, symbolet på *polis*-medlemmets identitet, tok slavefrigivning i homerisk tid form av at *frigiveren adopterte de frigivne* og ga dem hus og hustruer (Od. 21, 214 ff.).

Dette paternalistiske og patriarkalske slaveri henger sammen med at jordbruket var mer arealkrevende enn arbeidskrevende. Mens mannlige slaver spiller en hovedrolle i korndyrkingen i klassisk tid, brukes ikke slaver i homerisk kornproduksjon. Den sovjetiske forsker Ja. A. Lencman skriver: "... wo der Ackerbau erwähnt wird ... handelt es sich immer um Freie: entweder um Bauern, die ihre Parzellen bearbeiten, oder um Theten. Offenbar wurden die grundlegenden landwirtschaftlichen Arbeiten in der Tat von Freien ausgeführt."²² Brakklegging er belagt i Homer (Od. 5, 127), og blir sterkt anbefalt i Hesiod (*Opera*. 463), så denne praksis var antakelig utbredt. Bruken av fremmede, frie leiearbeidere i homerisk kornproduksjon, tyder ikke på at dette arbeidet var intensivt. Det er mulige referanser til svedjebruk i *Hymnen til Hermes* (*Hom.Hymn.* IV, 238). Her er det ikke mulig å avgjøre om det dreier seg om nyrydning, eller om man lar det avsvitte området gro til med maquis, for så å brenne det av igjen når vegetasjonen har nådd et visst nivå. Det er dessuten referanser til nybrott i Homer, som viser at jord fremdeles var tilgjengelig (Od. 18, 358 f.; 24, 205 f.) Bruken av menneskelig arbeidskraft suppleres med trekkdyr.

Slaver ble derimot anvendt i intensiv hageproduksjon og til å gjete buskap. Gjeterslavenes stilling virker meget fri. Telemachus regnet det som umulig å prøve troskapen til de mannlige slavene, ettersom de befant seg på forskjellige

steder (Od. 16, 318 f.). Gjeterslavene kunne ikke drives for hårdt, ellers ville de rømme (Od. 20, 222). Slavene har i det hele mange rettigheter. De hadde råderett over eiendeler og kunne holde slaver selv (Od. 14, 449 f.). Slaver som gjette kveg, var beværpet (Od. 14, 524; 18, 322). Flere av slavene hadde familie eller utsikt til å skaffe seg familie (Od. 14, 63 ff.; 24, 387 ff.). Barn av slaver ble oppdratt sammen med adelens barn (Od. 15, 363; 18, 322). Slaveriets patriarkalske karakter viser seg i Eumaeus' forhold til sin herskerinne: "Slavene ønsker intenst å sitte overfor sin husfrue og å tale og høre nytt og å spise og drikke og deretter få med en [gave] på landet. Dette er saker som varmer slavenes hjerte" (Od. 15, 376 ff.). Det er verd å merke seg at den homeriske gaveøkonomien omfattet også ufrie, som altså anerkjennes som samfunnsmedlemmer.

Selvom Odysseus regnet slaver som en del av sin rikdom og som en forutsetning for det gode liv (Od. 17, 419 ff.), virker ikke utbyttingen hård. Den homeriske leder var ikke helt fritatt fra å delta i primærproduksjonen. Lederne gikk selv bak ploegen, skar kornet med sigd og gjette buskap. Overføringene fra de lavere lag til de høyere var ennå ikke store nok til at lederskapet kunne vie hele sin tid til kontroll, administrasjon og politikk.

Homer skildrer et samfunn med svakt utviklete klasseskiller. En av følgene av denne uklare situasjon er at begrepene "fri mann", "frihet" etc. ennå ikke har dannet noen skarp opposisjon til "slave", "ufri" etc. Et uttrykk for det uklare skille mellom "fri" og "ufri" er at slavene ikke ser ut til å ha vært den dårligst stilte gruppe i den homeriske verden. Tross tilfelle av brutalitet fra herrenes side hadde slavene en trygghet som fulgte av at de hørte til et sted hvor de hadde sikkerhet og underhold. *Thetene*, frie kontraktarbeidere, ser ut til å ha hatt plassen nederst på den sosiale rangstige, i alle fall i visse henseender. Den avdøde Achilles' skygge sier til Odysseus i underverden: "Bedre det tykkes meg nå å tjene som *thet* på landet en herre, ringe og fattig på gods, enn å råde nede i Hades som ypperste drott over alle de døde (Od. 11, 489 ff.). Achilles mente at dette var den usleste skjebne man kunne få. Til tross for at *thetene* ble lovet betaling (Od. 18, 357 ff.), hendte det at oppdragsgiveren brøt løftet, og i stedet truet med "å binde oss på hender og føtter og å sende oss begge avsted til salgs på øyene" (Il. XXI, 441 ff.). De ble videre truet med lemlestelse.

Truslen om å selge *thetene* som slaver, har et annet aspekt som interesserer: Konfliktene innenfor samfunnet hadde nådd en slik styrke at personer i stigende grad ble løsrevet fra sitt tilskrevne rammeverk, husholdning, slekt og hjemsted. På den ene siden produserte løsrivelsesprosessen slåsskjemper som ble engasjert som huskarer av overhoder for rike husholdninger. I Peleus' rike alene hadde tre huskarer løpt hjemmefra som følge av alvorlige konflikter.²³ Ved å stille sitt spyd og sverd til rådighet for en ny herre, sikret de seg den trygghet og det underhold de hadde tapt da de løp hjemmefra, samtidig som de styrket den husholdning de ble opptatt i. På den annen side produserte løsrivelsesprosessen potensielle slaver, slik historien om kong Laomedon viser. Odysseus forkledd som tigger, og Theoclymenus, en spåmann av høy byrd, som var på flukt etter et drap, ble stilt samme skjebne i utsikt av frierne i Odysseus' hus: "Kom, la oss

sende de fremmede bort på et veltoftet fartøy hen til sicelernes land. Der kan de få solgt dem med vinning'' (Od. 20, 381 f.). *Thetenes* frihet ga dem et skrøpelig vern. *Thetenes* paradoksale stilling som den mest diskriminerte gruppe i samfunnet, samtidig som de kunne trues med en enda verre skjebne, salg som slave, løser seg opp, når vi tar med i betraktning at slaveriet var en patriarkalsk institusjon med store muligheter for individuell behandling og mishandling.

III

Staten, *polis*, oppsto i overgangen fra de Mørke Århundrer til Arkaisk Tid. For å forstå denne nydannelse må man ha i mente at den greske sivilisasjon var en kystsivilisasjon. Et viktig trekk ved mange greske *polis*-samfunn var at de var sårbare for angrep sjøveien. De eldste greske *polis*-samfunn ligger på begge sider av Egéerhavet og på øyene mellom Asia og Balkanhalvøya. Piratoverfall fra sjøen forsterket antakelig virkningene av befolkningstilveksten. Virkningen av lette kommunikasjoner var mer intens konkurranse om ressursene og økte utgifter til å opprettholde fred og orden.

I Arkaisk Tid skiftet slaveriet karakter. Den sterke befolkningstilveksten førte til gresk kolonisasjon av Svartehavets og Middelhavets strender. Folketilveksten førte til et skifte i synet på den kvinnelige seksualitet. Mens kvinner hadde vært mål for krigshandlinger, overtok nå jord som den økonomiske knapphetsfaktor. Mens hustruer tidligere ble ervervet gjennom brudekjøp, eventuelt i kombinasjon med medgift, ga fra nå av faren brudgommen kompensasjon for underhold av en kvinne, hvis produktive og reproduktive potensiale ble holdt i lavere anseelse enn før. *Medgift* er uttrykk for at man ønsker å hindre et eiendom går fra et privilegert stratum til et mindre privilegert lag. Medgift uttrykker økende avstand mellom klassene og reproduktivt press.²⁴ Hesiod gir følgende dystre bilde av samtiden: ''For nå er det sannelig en rase av jern, og menneskene hviler aldri fra arbeid og sorg om dagen og fra å omkomme om natten og gudene skal gi dem tunge bekymringer'' (*Opera*. 176 ff.). Kvinnene var blant Hesiods tyngste bekymringer. I et bilde av Pandora, som brakte menneskene plager, slit og sykdom, sier Hesiod at den kvinnelige seksualitet er ''rene svindelen, uimotståelig for menn'' (*Theog*. 589). Kvinnene hjelper ikke til i ''hatefull fattigdom, men er rede til å dele rikdommen'' (*ibid*. 593). Det eneste kvinnene traktet etter, var å erverve og å konsumere uten å produsere. Kvinnen er bare ''mage (gaster)'' (*Theog*. 599). Kvinnene har ''sinneleg som en kjøter'' (*Opera*. 67).²⁵ En sammentrengt oppfatning av kvinnene som avspeiler forhold i samtiden finner man hos Semonides fra Amorgos (7). Kritikken omfatter arbeidsevne og seksualitet: ''Alt i hennes hus ligger uten orden og ruller oversmurt med skitt. Hun vokser seg fet i uvaskede klær . . . Det eneste hun forstår er å ete . . . Alt hun gjør, blir knapt gjort uten under tvang og trusler og blir latt ugjort . . . hun eter dag ut og inn . . . alle menn er like velkomne i hennes seng . . . den som bor sammen med en kvinne'' skal ikke ''hurtig kaste Sul-ten på dør . . .''.

Det homeriske slaveri, hvor kvinnene antakelig dominerte tallmessig, forsvant. Hesiod mente at rikdommen lettest ville vokse med bare en sønn. Valgte man å få flere sønner, måtte man arbeide hardere (*Opera*. 376 ff.). Her var det ikke lenger plass for konkubiner som produserte arveberettigete sønner. I Arkaisk Tid dukket organisert prostitusjon opp (Athenaeus 540 d—f; 569 d—e). De prostituerte var neppe frie, og deres avkom ville ikke bety noe press på ressursene.

Hesiod produserte korn mer intensivt enn tidligere. Pløgen skal styres av en kar på førti år "som er over den alder da man glaner etter sine jevnaldrende" (*Opera*. 441 ff.). En yngre kar, som ser seg om etter sine kamerater, vil lettere stå dobbelt (*ibid.*). Slik uttrykker Hesiod et begynnende behov for å *overvåke* at arbeidskraften blir *effektivt* utnyttet. I motsetning til i homerisk tid dominerer nå slaver i kornproduksjonen (*ibid.* 444 ff., 458 ff. (pløying), 470 ff. (såing), 571 ff. (skurd), 597 ff. (tresking)).

I Arkaisk Tid mister slaveriet sitt patriarkalske preg.²⁶ Det ble ikke lenger et problem for den enkelte *oikos* alene, men ble et problem for hele *polis*-staten. Hele samfunn ble gjort avhengige, som f.eks. *killyriene* i Syracusae, *helotene* i Messenia og *mariandynerne* i Bithynia. Flere av disse etniske gruppene var blitt kuet i krig, og pålagt et merarbeid som var utenkelig tidligere. En av de spartanske seierherrene, Tyrtaeus, sier om *messenerne* under fremmedstyre at de blir "tyngnet ned av store bærer, liksom esler, og bringer halvparten av sine produkter til sine herrer". Aristoteles sier om slaveriet på Creta: "Av alle avlinger, og av alle dyreprodukter fra offentlig eiendom, og tributter betalt av *perioikoi*, blir en del satt til side for å brukes i gudsdyrkingen, og for å opprettholde de offentlige messene, slik at alle borgerne ble fødd på det kommunale fond . . ." (*Pol.* 1272a 17 ff.).²⁷

På tross av utstrakt avhengighet i det arkaiske greske bondesamfunn virker det ikke som om skillet mellom fri og ufri har fått sin klassiske skarphet. I flere tradisjoner nevnes det at *spartiatk* kvinner under første Messenerkrig hadde seksuell omgang med sine slaver, *helotene*. Avkommet, som ble kalt *Partheniai*, ble sendt ut av Sparta for å grunnlegge kolonien Tarentum i Italia.

At disse legender ikke er helt uten dekning, viser en arkaisk lovtekst fra Gortyn på Creta: "Hvis en mannlig slave går til en fri kvinne og har omgang med henne, skal barna være frie, men hvis en fri kvinne går til slaven og har omgang med ham, skal barna være slaver" (*Inscr. Cret.* IV, 72 kol. VI, 56, kol. VII, 1 f.).

Det er ikke rimelig å se krig og erobring som den primære årsak til at den arkaiske bondefrihet oppsto. Selv i de tilfelle hvor bøndene ble kuet gjennom erobring, bør krigsårsakene søkes internt i de samfunn som gjennomførte erobringene. Før Messenia ble endelig erobret, må Sparta ha gjennomgått en intern differensiering som gjorde det mulig å føre kriger som varte i 20 år (Tyrtaeus fr. 5 West). Et tidlig spartansk ordtak sa at "rikdom skaper folk" (Alcaeus fr. 237 Page). Vi har *Odysseens* vidnesbyrd om en skjev fordeling i Sparta før Messenerkrigene startet. Menelaus' rikdom er evidens for en slik skjev fordeling. Kri-

gene i Messenia bør derfor sees som et forsøk på å hindre videre differensiering gjennom at *spartiatene* ble tilført nye ressurser. Sparta slapp derfor å gjennomføre en demokratisk jordfordeling. En slik jordfordeling ble faktisk krevet av fattige *spartiater* som bar byrden ved den aristokratiske krigføring under Messenerkrigene (Aristoteles, *Pol.* 1306b—07a). Da *spartiatene* for alvor kom med i gresk politikk i det 6. årh., foregikk konsentrasjonen av jord meget raskt.²⁸ De rikeste brukte sin rikdom til å erverve mer rikdom. *Spartiatisk* status ble opprettholdt gjennom bidrag til de offentlige messene. De som ikke klarte å betale, sank ned i et uklart grenseland mellom frihet og ufrihet.²⁹ I det 4. årh. var de fleste *spartiater* ekspropriert av det rike mindretall og dets rikdomsutfoldelse.

Gjennom å erobre jorden i Messenia, unngikk Sparta å lide Athens skjebne i Arkaisk Tid. Athen deltok ikke i den store kolonisasjonen fra ca. 750 f.Kr., og ekspanderte bare på bekostning av sin nabo, Eleusis. I stedet ble store deler av den athenske *demos* forvandlet til ufrie gjelds-slaver. Hvilke sosiale relasjoner ligger til grunn for oppkomsten av gjelds-slaveriet?

IV

Hverken folketilveksten eller oppkomsten av klasser ble drevet fram av forhold utenfor det kulturelle system. Behovet for *potlatcher*³⁰ og andre former for konkurrerende gavebytte er en viktig drivkraft bak befolkningsøkningen som vi behandlet tidligere. Bytterelasjonene ble dermed et element i differensieringen. I tidlig gresk historie tok aristokratisk rikdomsutfoldelse form av gjestfrihet, krigføring, *symposier* og *liturgier*, dvs. rike enkeltpersoner finansierte løsningen av offentlige oppgaver.

Økonomisk egalitære samfunn er vel fortrolige med økonomisk generøsitet som middel til å skape sosial avhengighet. Gave-giving skaper et forpliktende forhold mellom mottakeren og giveren som inntil videre har hatt overtak over ham.³¹ En eskimo, som ikke levde i noe klassesdelt samfunn, hadde klar forståelse for gavens evne til å skape over- og underordningsforhold. Han ble meget forskrekket en gang Peter Freuchen takket for maten og forsikret at den danske oppdagelsesreisende fikk det som tilkom ham, fordi: ”Med gaver skaper man slaver på samme måte som man skaper hunder med pisker.”³²

Gaven er en utfordring som hedrer mottakeren, men som på samme tid setter hans ære på prøve.³³

Aristoteles viser at den som mottar en gave, må yte en som er like verdifull eller mer verd, for ikke å tape ansikt, fremdeles var et gyldig prinsipp i hans tid. ”Den storsinnete mann” er ”innstilt på å yte velgjerninger, men skammer seg for å motta dem, fordi den ene handling er typisk for en overlegen person, mens den andre er typisk for den som er underlegen. Når han betaler tilbake en tjeneste, gjør han det med rente, for på denne måten vil den opprinnelige velgjører bli hans debitor og skyldner” (*Eth.Nic.* 1124b 24).

Til å begynne med arbeider skyldnere for sin kreditor bare tvungent av det

moralske bånd som forener patroner og klienter. Homer viser hvordan et primitivt lederskap oppstår ved generøs utdeling av gaver. Utdelingen av gaver beror på dette utviklingstrinn på at husholdningen omfatter ufrie, hvis mer-produkt blir fordelt for å knytte tiggere og fremmede til husherren: "For også jeg," sa den forkledte Odysseus, "hadde en gang mitt eget hus . . . og ofte ga jeg til en omstreifer, hvem han enn var og uansett hva ærend han kom i. Utallige slaver hadde jeg da . . . som gjør at man kalles en rik mann" (Od. 17, 419 ff.). Homer viser at det var vanlig å forsøke å verve soldater på denne måten: "Diomedes med det kraftige krigsropet hogg ned Axylus, . . . en rik mann og en venn av hele menneskeheten, fordi han underholdt alle i sitt hus ved veien, allikevel var ingen av dem til stede for å stå foran ham og holde den sørgelige ødeleggelse unna" (Il. VI, 12 ff.). Homer viser at en person kunne arbeide seg opp fra små kår til stor innflytelse. Gjennom tapper krigsinnsats kunne en uekte "sønn av Castor" avansere sosialt. Når han forberedte sine menn på kamp, ga han dem en fest som varte seks dager, og han ga "dem mange offerdyr slik at de kunne ofre og holde en fest for seg selv" (Od. 14, 237 ff.).

Suksess i krig ga lederskapet legitimitet. Generøsitet virket på samme måte (Il. IX, 69 ff., Od. 17, 415 ff.). Deler av overskuddet i husholdningen ble antakelig brukt for å underholde de få spesialistene den homeriske verden kjente til. Å gi gaver var nødvendig for å skaffe *oikos* soldater, og framfor alt var det nødvendig å gi gaver for å knytte allianser. Noen ganger har gavene overtoner av å være bestikkelse, andre ganger av bot.

Ekteskapsinngåelse ble markert med konkurransepreget gaveoverrekking. Seremonien minner mest om en auksjon, hvor brudens myndighetsperson bød henne fram til høystbydende. Dette førte til at friere forsøkte å overgå hverandre. Penelope oppmuntret frierne i sitt hus til å yte mest mulig: "Den som ønsker å fri til en edel dame og datteren til en rik mann og *konkurrere med hverandre*, bringer med seg sine egne okser og gilde hjorder, et selskap for brudens venner og de gir damen flotte gaver . . ." (Od. 18, 276 ff.). "Og hver mann sendte sin herold for å bringe gaver" (Od. 18, 291). Athene sa om Eurymachus at "han *overgår* alle friere i sine gaver og har øket sine friergaver enormt" (Od. 15, 17 ff.; 16, 390). Diplomatiske relasjoner mellom fyrstene ble uttrykt gjennom overrekking av gaver. Agamemnons tilbud om forsoning med Achilleus (Il. IX, 120 ff.), og dennes generøsitet ved Patroclus' begavelse viser at i den homeriske verden hadde *potlatchene* fått et omfang som forutsatte et sosialt overskudd og at eliten hadde kontroll over arbeidskraft utover det familien skaffet til veie.

Potlatchenes betydning ligger på flere plan: Fra naturens side var ressursene i Hellas ulikt fordelt. Gjennom generøsitet kunne begrensede og ensidige ressurser konverteres til mange ressurser, kanskje til tider hvor man selv hadde lite av dem. Prestisje oppnådd gjennom generøsitet kunne konverteres til mat i knapphetstider. Fordi *potlatchene* inneholder et element av konkurranse om å være den mest generøse, stimulerer de til overskuddsproduksjon og bidrar til å dempe virkningene av misvekst. Derved bidrar de til at flere overlever.³⁴

Man kan innvende mot den sentrale plass jeg gir *potlatchen* i analysen av den

økonomiske og sosiale utvikling i Hellas, at jeg opererer med en usynlig hånd, en skjult seleksjon av muligheter for livberging, hvor jeg ikke har redegjort for hvorfor akkurat *potlatchen* ble valgt som løsning og funksjonelt ekvivalente muligheter utelatt.³⁵

Det er selvsagt ikke mulig på forskningens nåværende stadium å rekonstruere de motivene grekerne hadde da de valgte *potlatchen* i de Mørke Århundrer. Et nærliggende svar er at generøsitet var en mulighet som lå for hånden. Generøsitet, deling av ressurser, gave og gjengave er sentrale interaksjonsmåter i samfunn som er eldre og enklere enn det greske samfunn i de Mørke Århundrer.³⁶ Det er ikke lett å se funksjonelle ekvivalenter til *potlatchen* i et samfunn som ennå ikke kjenner til markedet, et samfunn hvor det ikke fantes hierarkiske eller byråkratiske posisjoner man kunne stige inn i, men hvor særfordeler og privilegier ble skapt og opprettholdt av dem som innehadde dem.

Jeg vil i tillegg til å peke på *potlatchenes* gunstige økonomiske virkninger, peke på et poeng Marcel Mauss, en fransk sosialantropolog, nevnte for mer enn femti år siden,³⁷ da han fremhevet at *potlatchen* var en form for kommunikasjon. Prinsippet bak gavebyttingen var et ønske om et solidarisk forhold mellom aktørene. *Potlatchene* gjør dette ønsket til et rituale.

Ved første øyekast virker samfunnet i *Iliaden* og *Odysséen* som en hobbesiansk "alles kamp mot alle". Samfunnet fremtrer som strid om kvinner og kveg, eiendom og posisjoner. Konfliktene ville ha sprengt samfunnet i stumper og stykker dersom det ikke hadde eksistert institusjoner som virket samlende. *Potlatchen* var det sentrale midlet til å bryte ned skiller. Man festet med sine fiender. På dette vis erstattet man fiendskap med allianse.³⁸ Det er en lang rekke steder i Homers dikt som viser at fiendtligheter erstattes med fest.

Agamemnon måtte utlevere Chryseis til faren, Chryses, Apollons prest, etter at Apollon hadde straffet achaeerne med pest, fordi Agamemnon først nektet å utlevere henne mot løsepenger. Utleveringen ble feiret med en fest hvor achaeerne og Chryses deltok. I festen fikk hver "sin like andel" (Il. I, 467). I festen ba Chryses Apollon stoppe pesten, nå da hun var utlevert. Ved siden av å markere forsoning mellom achaeerne og presten, betydde festen at achaeerne formildet Apollon med offer, sang og fest (Il. I, 472 ff.).

Odysseus sa om Agamemnons plikter mot Achilleus' da de to fiendene ble forsonet: "Så skal han hedre deg hist i ditt telt med et rikelig måltid, for at der intet skal mangle i det som du krever med rette" (Il. XIX, 179 ff.).

Ved utleveringen av Hectors lik sa Achilleus til Priamus, som var kommet for å løskjøpe den døde sønn fra sin argeste fiende: "Du kan da føre ham hjem, men nå må vi tenke på mat" (Il. XXIV, 618 f.). Odysseus festet i *ett år* med Circe, etter at trollkvinnen hadde forvandlet Odysseus' mannskap fra svin til menn (Od. 10, 467). (I den første generasjon av mennesker, gullalderen, Cronus' tid forestilte Hesiod seg tilværelsen som en evig fest (*Opera*. 115)).

Potlatcher har en åpenbart integrerende funksjon. De har også en adaptiv verdi, noe grekerne selv var oppmerksomme på. Hesiod framstiller forholdet slik: "Ta godt mål fra din nabo, [Hesiods *potlatch*-partner, B.Q. anm.] og be-

tal ham tilbake med det samme mål eller bedre hvis du kan. For da vil du senere være trygg på ham, når du trenger noe'' (*Opera*. 349 ff.). Eksemplet viser at grekerne var seg bevisst at rituelle gavebytter hadde som konsekvens at flere overlevet. Når man skal gi en forklaring på hvorfor befolkningen vokste, må *potlatchen* være et viktig element.

V

Konkurransen om å yte de største festene kan lenge *finansieres ved at samfunnet ekspanderer territorielt*. Da samfunnene støtte sammen i territorielle kriger, noe som skjedde i tidlig Arkaisk Tid, ble denne løsning vanskelig. Intensivering ble da et middel til å skaffe flere ressurser. Intensivering krevde former for sosial avhengighet som tillot mer effektiv utnyttelse av arbeidskraften enn det patriarkalske homeriske slaveri med dets høye andel av kvinner. Vi har også sett at befolkningsveksten førte til en nedvurdering av kvinnelig arbeidskraft. Vi skal nå se hvordan intensiv produksjon for å finansiere et konkurransepreget konsum skaper sosial differensiering gjennom forgjeldning og konsentrasjon av jord. Intensiv krigføring virker i samme retning.

Hesiods *Opera et dies* er en håndbok i å produsere intenst: ''Organisér ditt arbeid skikkelig, så at . . . dine låver vil være fulle av grøde. Gjennom arbeid blir menneskene rike på buskap og formue. Den dovre vil snart misunne deg, når du blir rik, for ry og berømmelse følger med rikdom'' (*Opera*. 306 ff.). Hesiod viser at en *agonistisk* mentalitet gjennomsyret gresk jordbruk i Arkaisk Tid: ''En mann blir oppsatt på å arbeide og å sette sin *oikos* i god stand, og nabo konkurrerer med nabo mens han skynder seg til rikdom'' (*ibid*. 21 ff.). Denne agonistiske ånd finnes allerede i *Odysséen* (18, 366 ff.), men svakere uttrykt. Hesiod viser andre steder i *Opera*. at hårdt arbeid fører til sosial differensiering, som vi skal se. Fordi mange patroner konkurrerer i generøsitet, øker intensiteten i redistribusjonen. I sin tur nødvendiggjør intens redistribusjon sterkere kontroll med og frihetsinnskrenkninger for arbeidskraften.

Intensiv produksjon skulle sikre bondens forråd, så han har nok ''til den grå våren, uten å se lengselsfullt etter andre'', men en annen skal trenge hans ''hjelp'' (*Opera*. 477 ff.). Hensikten med det intense arbeidet var *ikke bare å knytte til seg debitorer*, men også å sette bonden i stand til ''å kjøpe andres jord, og at de ikke skal kjøpe din'' (*ibid*. 341 f.).

Den som ikke ville eller kunne yte gjengjeld, ble straffet med at resiprokiteten opphørte: ''Vær venn med den vennlige, besøk den som besøker deg, og gi til ham som gir, men gi ikke til ham som ikke gir. Vi gir til generøse personer, men ingen gir til den gjerrige'' (Hesiod, *Opera*. 352 ff.). Utstengning fra *potlatchen* kjennetegnet således den sosialt utstøtte. Dette var den hårdeste skjebne som kunne ramme en. Andromache sier om fremtidsutsiktene til sin sønn etter at faren var drept: ''Andre vil røve hans arv og trenge seg inn på hans marker. Venneløs blir jo en gutt den dag, da hans far går i graven. Øynene senker han alltid, med kinnene våte av tårer og i sin nød må han gå tiggergang til farens

venner . . . Ofte vil også en gutt, hvis far er i live, jage ham bort fra det dekkede bord og slå ham med hånsord: ”Vekk med deg straks: Ei benkes din far som gjest ved vårt måltid” (Il. XXII, 489 ff.).

En person som ikke kunne gjengjelde generøsitet, ved f.eks. å besvare gjestfrihet, måtte yte gjengjeld med tjenester. Telemachus, Odysseus sønn, sa om den gamle tigger, som var kommet til hans hus og nøt hans gjestfrihet og beskyttelse, at han måtte arbeide til gjengjeld: ”Jeg tillater ikke at noen som har spist mitt brød, [eg.: ”rørt min choinix’] er uvirksom, uansett hvor langt han har reist” (Od. 19, 27 f.).

Hesiod, en jordeier som aktet seg oppover i samfunnet gjennom hardt arbeid, sparsommelighet og kalkulerende generøsitet, viser hvordan man skulle bevare sin sosiale posisjon: ”Deretter kan det hende du trenger noe og går og tigger ved andre menns dør, men uten virkning, slik du allerede har kommet til meg, men jeg vil ikke gi deg flere mål . . . Arbeid det arbeid gudene³⁹ har bestemt, så du ikke i dyp kval med kone og barn skal søke levebrød blant naboene uten at de bryr seg om deg. To eller tre ganger, kan hende, vil du lykkes, men hvis du fortsatt lager problemer for dem, vil det ikke hjelpe deg og alt ditt snakk vil være forgjeves . . . Ja, jeg byr deg, finn en utvei til å betale din gjeld, og unngå sult” (*Opera*. 393 ff.). Hesiods anbefalinger om sparsommelighet må forstås på bakgrunn av at det greske aristokrati ville utnytte en debitor til å arbeide for seg. Et dikt tilskrevet Theognis viser at sløseri fører til deklassering og ufrihet: ”Hvis et menneske kan holde et øye med utgiftene fra sine kister, er det den fineste dyd for den som forstår . . . Jeg har sett en annen som for å behage sin buk, først sløste bort sin rikdom og . . . tigget av alle sine venner . . . Det er best å yte i samsvar med sine eiendeler. Således vil du hverken slite for å gi en annen fruktene av ditt arbeid eller pådra deg slaveri ved tigging” (903 ff.). Mislykte forsøk på å etterligne den aristokratiske livsstil førte til at man havnet i adelens klør.

For å finne eksempler på at gjeld som ikke ble betalt, kunne føre til at *debitor ble tatt i arrest av kreditor*, må vi søke i den homeriske sagnkrets. Krigsguden Ares skyldte Hephaestus *moichagria*, en bot for å ha sovnet med den guddommelige smeds hustru, Aphrodite. Poseidon lovet å selv være sikkerhet for gjelden og kunne legges i lenker, dersom ikke gjelden ble betalt (Od. 8, 347 ff.).⁴⁰

Slike utgifter var ikke alltid selvforskyldte. I de Mørke Århundrer var krig et alternativ til eget arbeid for å skaffe ressurser til utdeling. Omkostningene ved krig falt i siste instans på bøndene, noe Hector gjør oppmerksom på i en tale: ”Hør meg, dere utallige horder av hjelpere som lever ved våre grenser . . . Jeg samlet dere fra deres byer, slik at dere med god vilje forsvarer de uskyldige barn fra Troja og trojanernes hustruer fra de krigerske achaeerne. Med slikt et formål for øye *sliter jeg ut vårt eget folk med krav om gaver og mat*, med hvilke jeg styrker motet til hver enkelt av dere” (Il. XVII, 220 ff.).

I dette tilfelle var utgiftene til krig *påtvunget* den trojanske *demos* av aggressive fremmede. Utgiftene til å dekke de seremonielle, militære, og sosiale plikter var i homerisk tid blitt så store at de oversteget den enkelte aristokrats egen-

produksjon. De krevet derfor regress hos *demos*. Menelaus viser at fyrsten vel-tet omkostningen som fulgte av *gjestfrihet* over på andre. Han tilbød Tele-machus å ledsage ham på en reise gjennom Hellas og Argos: "Ingen vil sende oss tomhendt vekk. [Hver vert] vil gi oss en gave, en trefot av kopper eller en kjele, et par mulesler eller et gullbeger" (Od. 15, 80 ff.).

Alcinous, phaeacerkongen, viser forbindelsen mellom aristokratisk gjestfri-
het og utbytting. Han oppfordret de andre *basileis*, kongene, til å gi Odysseus "en stor trefot og en kjele, og vi vil i vår tur og orden samle produkter i *demos* og skaffe oss kompensasjon, for det ville være vanskelig for en mann å gi uten tilbakebetaling (Od. 13, 13 ff.). I en løgnhistorie fortalte den forkledte Odysseus sin hustru at han hadde underholdt Odysseus "på forrådet i mitt hus og gitt ham byggmel og mørk vin så meget han ville og okser fra *demos*" (Od. 19, 194 ff.). Odysseus, som søkte om beskyttelse, ba om at kong Alcinous og hans bordfeller skulle kunne overdra den ærebringende gaven de hadde fått fra *demos* til sine barn (Od. 7, 149). Fra *demos* i Messenia kom gaver til Agamemnon (Il. IX, 149 ff.). Høvdingene, som drakk sammen med Menelaus og Agamemnon, drakk på folkets kostnad (Il. XVII, 250).

Gavene var ikke alltid "frivillige". Priamus, kongen av Troja, gjorde det klart at medlemmer av hans familie undertrykket trojanske bønder. Han skjeltet på sine sønner og sa at de plyndret "sitt eget folk i sitt eget land for lam og kje" (Il. XXIV, 262 ff.). Bonden Hesiod betegnet aristokratiet som "gaveslukende fyrster" (*Opera*. 264). I et mektig bilde på forholdet mellom bonde og aristokrat, sammenliknes bonden med en nattergal i klørne på en hauk: "Og dersom det behager meg, skal jeg lage hakkemat på deg, eller la deg fly. Han er en tosk som forsøker å stå imot den mektige, for han får ikke overtak og føyer skam til skade" (*ibid.* 202 ff.). I et tilfelle ble sangeren Phemius, en av spesialistene i den homeriske verden, holdt mot sin vilje av de adelige frierne i Odysseus' hus (Od. 1, 154; 22, 331).

I homerisk tid kom mesteparten av adelens inntekter fra egenproduksjon og fra hærtokter utenfor husmaktsområdet. I tillegg mottok adelsmennene leilighets"gaver" fra sine undersåtter. Det fantes ingen regelmessige skatter eller feudalytelser. Overføringene fra *demos* til adel hadde et sterkt innslag av vilkårlighet.

Ved overgangen til Arkaisk Tid steg aristokratiets utgifter. Krigene fikk lenger varighet, templer bygges og festninger føres opp.⁴¹ I Arkaisk Tid fikk rytteriet et oppsving (Aristoteles, *Pol.* 1289b; 1297b). Hestehold var dyrt. Oppkomsten av hoplitter til hest førte til at den militære beredskap måtte økes, for ryttere kunne angripe og forsvinne hurtig. På slutten av det 8. årh. skal i følge Thucydides (I, 13) corinthierne ha forbedret konstruksjonen av krigsskip. Den forbedrede teknikk skal straks ha spredt seg til Samos. At omkostningene ved krigsføring ble veltet over på *demos*, har vi sett Hector si (ovan). Vi har også sett at omkostningene ved Messenerkrigene ble veltet over på de menige *spartia-ter* (ovan).

Vi har søkt å vise at konkurransepreget generøsitet, *potlatcher*, er det strate-

giske felt hvor det er lettest å iakttå fremveksten av en gresk over- og underklasse. Konkurranspreget redistribusjon fører til en mer intens konkurranse om ressursene og til intensivering av produksjonen. Dette er et solid grunnlag for videre differensiering, noe som komparativt materiale også antyder. Forge skriver om Papua New Guinea: . . . "to be equal and to stay equal is an extremely onerous task requiring continual vigilance and effort. Keeping up with the Joneses may be hard work, but keeping up with all other adult males of a community is incomparable harder. The principal mechanism by which equality is maintained is equal exchange of things of the same class. Basically all prestations of this type are challenges to prove equality."⁴² Denne type egalitære samfunn produserer ulikhet på løpende bånd, noe som er forutsetning for dannelse av klasser, dvs. grupper uten direkte adgang til de ressurser som opprettholder livet. Burridge skildrer hva som hender med ofrene for konkurransen. "Rubbish-men", taperne, "were men who had either opted out of the status competition, or who habitually failed to meet their obligations. Often, they lived on the fringes of a settlement, between the village proper and the forest or bush outside: a placement which reflected their position in the moral order. Because they had failed to meet their obligations, or were unable or had chosen not to participate in the process whereby proper men were supposed to demonstrate their moral nature, they hardly rated as men, were not fully moral beings in the locally recognized sense. Treated with a charitable contempt which they accepted with resigned equanimity, rubbish-men were generally left to their own devices, working by and for themselves at a markedly lower level of subsistence than others."⁴³ Odysseus ble behandlet som en "rubbish-man" da han nektet å stille opp i den aristokratiske kapplek hos phaeacerne (Od. 8, 145 ff.). Da Odysseus avslo, trodde utfordreren at han kunne fornærme helten uten fare for gjengjeldelse og overøste ham med skjellsord, hvorav det mest utålelige var "kjøpmann".

Underklassen forventet at de rikeste og mest arbeidssomme skulle finansiere samfunnets fellesoppgaver. Overklassens belønning var høy prestisje og høye posisjoner som gradvis utviklet seg til embeter besatt ved rotasjon. For at rike skulle klare sine oppgaver, måtte de i stigende grad fritas for plikten til å delta i den manuelle produksjon, for slike oppgaver krevet fremfor alt *tid*. *For underklassen derimot, kunne stigende utgifter til aristokratiet bety den lille, men vesentlige forskjell mellom å stå i vann til halsen, eller å drukne.*

VI

Arkaisk Tid så oppkomsten av en begrenset markedshandel i Hellas. Den erstattet ikke de tradisjonelle økonomiske interaksjonsmåtene, resiprokitet og redistribusjon, men supplerte dem. Den nye institusjons plass i gresk økonomi blir ofte overdrevet, fordi man glemmer at de tradisjonelle former for distribusjon besto helt ned til folkevandringstiden og inn i middelalderen. Sammen med "markedet" oppsto nye veier inn i avhengighet. Muligheten til å heve sin status

gjennom et høyt demonstrativt forbruk, fristet enkelte til å søke et overskudd gjennom spekulasjon. Fristelsene innebar også farer. I stedet for å stige sosialt, kunne man mislykkes og miste sin frihet.

I de senere år har kunnskapen om tidlig gresk handel blitt radikalt forbedret. En ny kilde fra Berezan, en øy utenfor munningen av Dnjepr og Bug kaster interessant lys over transaksjoner i Arkaisk Tid. Brevet er skrevet på en blyplate. Det er funnet av sovjetiske arkeologer og er blitt gjort kjent i Vesteuropa av B. Bravo,⁴⁴ som har stilt brevet i sammenheng med hva vi vet om arkaisk handel fra skrevne kilder. Hans arbeid er den eneste originale behandling av handelen i Arkaisk Tid etter Johannes Hasebroeks epokegjørende arbeider fra slutten av tyve-årene og begynnelsen av tredve-årene.⁴⁵

Påskrift:

''Achillodorus' blybrev.

Bringes til hans sønn og Anaxagores.''

Innhold:

''Protagores, din far skriver til deg: ''Han er offer for en urett fra Matasys' [eller Matatasys] side, fordi han er i ferd med å gjøre ham til sin slave og har berøvet ham produktene han førte med seg. Gå til Anaxagores og si ham: Han [Matasys eller Matatasys] sier at han [= din far] er slave av Anaxagores, i det han sier: ''Mine eiendeler er i hendene til Anaxagores, mannlige slaver, kvinnelige slaver og hus.'' Han [= din far] på sin side klaget og sier at han er fri og at Matatasys [Matasys] har intet med ham å gjøre, ...'' [Oversatt av B.Q. på grunnlag av B. Bravos transskripsjon.]

Brevet kan på grunnlag av skriften dateres til tidlig 5. årh. f.Kr. Berezan, hvor brevet ble funnet, var fra grunnleggelsen i 7. årh. en *emporion*, som ofte oversettes med *handelsplass*, men som antakelig er det man i økonomisk antropologi kaller *port of trade*.⁴⁶ I en *port of trade* blir handelen overvåket av myndighetene og kontakten mellom fremmede og innfødte søkt minimalisert. På den tid brevet ble skrevet, var antakelig øya en del av Olbia, en gresk koloni på fastlandet.

Omstendighetene rundt dette brev ser ut til å være følgende: Achillodorus, brevsriveren, har utført forretninger for en rik jordeier, eller i kompaniskap med ham. Jordeieren, Anaxagores, eier mannlige og kvinnelige slaver og flere hus. Achillodorus er antakelig en fri mann, men brevet viser indirekte at det var vanlig at slaver utførte forretninger på vegne av rike jordeiere. Dette går frem av at Mata(ta)sy, som har en fordring på Anaxagores, bruker Achillodorus' kompaniskap med Anaxagores som et bevis på at Achillodorus må være en slave hos Anaxagores. Achillodorus' brev kaster lys over allusjoner i arkaisk og klassisk gresk litteratur til kjøpmennenes status i Arkaisk Tid. Den sterke anti-kapitalistiske holdning som gjennomsyrrer greske tekster fra Homer til Aristoteles, får mening hvis en stor del av kjøpmennene sto i utkanten av *polis*-felleskapet og enten var slaver eller på veg inn i slaveriet.

Vi vet fra andre kilder fra Arkaisk Tid og seinere at kjøpmennene kunne

komme fra små kår eller var på vei nedover. Solon (I, 43 ff.) nevner således kjøpmannsyirket blant de virksomheter man tok opp som følge av fattigslige kår. Isocrates skriver i sin tale *Areopagiticus* (VII, 31—32) fra det fjerde årh. at i Arkaisk Tid, da gjelds-slaveriet oppsto, var ikke de fattige misunnelige på de rike, men tok de rikes interesse for å være identisk med sin egen. I dette tidsrom hjalp de rike de fattige. Noen fattige fikk jord til leie. Andre ble sendt ut for å drive handel, og atter andre fikk midler til disposisjon for å utøve andre virksomheter. Isocrates belyser Theognis' selvbiografiske dikt fra Arkaisk Tid. Theognis er en deklassert adelsmann, antakelig fra Athens nabostat, Megara. Theognis slapp unna slaveri ved å leve i eksil, men tap av eiendeler unngikk han ikke: "Jeg har hørt den skarpe stemmen til fuglen, sønn av Polypaüs, som har kommet for å fortelle menneskene at tiden for å pløye er inne, og den har slått mitt hjerte med svart sinne fordi andre besitter mine blomstrende enger. Heller ikke trekker muldyrene ploegen den krumme, på grunn av den sjanseseilas jeg utfordret til min ulykke" (1197 ff.). Theognis har antakelig mistet jorden gjennom å pantsette den til en rikere jordeier for å få kreditt til en handelsferd som mislyktes. Kreditor har så overtatt jorda hans. Også Hesiod gir et innblikk i motivene som ligger bak markedstransaksjoner. Han sier til sin vanartete bror at det som eventuelt ville få broren til å drive handel var ønsket om å "unnslipe gjeld og gledesløs sult" (*Opera*. 646 f.). Hesiods far hadde drevet handel fra skip "fordi han manglet levnetsmidler" ... han flyktet fra "elendig fattigdom" (*ibid.* 634 ff.).

Vi kan altså stille opp disse faktorer som leder inn i det arkaiske gjelds-slaveri: En høy *befolkningstilvekst* som fører til at jord blir et begrenset gode. Mer intense konflikter som følger av veksten nødvendiggjør stigende utgifter til retts- og maktshåndhevelse. En av drivkreftene bak veksten var de økonomiske interaksjonsmåtene, redistribusjon og resiprokitet. Utgiftene til en *aristokratisk livsstil* steg og nødvendiggjorde *stigende overføringer* fra ikke-aristokratiske deler av befolkningen. Mislykte forsøk på å kopiere denne livsstil ledet inn i avhengighet. Deklasserte aristokrater og andre marginale individer forsøkte å vinne posisjoner ved å "gamble" i markedstransaksjoner.

VII

Arkaisk gjelds-slaveri er best kjent fra Athen. På slutten av det 7. årh. hadde det sosiale system i Athen kommet inn i en krise som kjennetegner store deler av den greske verden i Arkaisk Tid. Ca. 630 f.Kr. inntraff et mislykket forsøk på å innføre tyranni, noe som viser at de sosiale spenninger var sterke. Senere gresk tradisjon har bare vage forestillinger om hva som foregikk i Athen før Solon, noe som har ført til lange diskusjoner om rettsstatus til de ulike deler av den athenske befolkning.⁴⁷ Til denne juridiske diskusjon kan jeg ikke føye noe nytt. Jeg vil bare peke på et par trekk ved situasjonen som jeg tror det er allmenn enighet om: En stor gruppe bønder var i avhengighet til aristokratiet og avga produkter til adelen. Hvis de ikke kunne betale, kunne de selges utenlands.

Andre ser ut til å ha stått i gjeld til aristokratiet. Ved siden av å kontrollere *demos* gjennom krav på produkter og gjennom gjeld, hadde det athenske aristokrati, Eupatridene, kontroll med mesteparten av jorden i Athen.⁴⁸

Solon peker ut aristokratiets fester som årsak til eiendomskonstruksjonen og ufriheten i byen: Aristokratiets forbruk førte til at Athens "eget folk er villig til å ødelegge denne store by for vinnings skyld. Urettferdig er sinnelaget til folkets ledere . . . for de kan ikke holde seg fra overdrivelser eller holde sine *glade fester i fred* [uthevet av B.Q.] . . . men de blir rike, fordi de stoler på urettferdige handlinger . . . og de stjeler til høyre og venstre uten respekt for verdslig og hellig eiendom" (4, 7 ff.).

Følgende lille anekdote fra Solons tid viser hvor viktig *potlatchene* var som klassekonstituerende faktor. Handlingen fant sted i Megara, nabostaten til Athen: "Da megareerne hadde fordrevet sin tyrann, Theagenes, var de for en kort tid edru og fornuftige i styret av staten, men da deres ledere skjenket dem en berusende frihetsskål . . . ble de fullstendig korrumpert, og som et eksempel på deres sjokkerende opptreden mot de rike, gikk fattigfolk inn i de rikes hus og insisterte på å bli bevertet overdådig. Hvis ikke de fikk det de forlangte, ville de behandle hele husholdningen med vold og fornærmelser. Til slutt fastsatte de i et dekret at de skulle få tilbake med renter det de skulle ha betalt til sine kreditorer" (Plutarch, *Quest. Graec.* 18). *Demos'* opptreden er uforståelig hvis ikke de var blitt tvunget til å finansiere det aristokratiske forbruk. Man bør merke seg at demokratisk styre ikke innebærer at de tidligere kuede bønder har noen visjon om et alternativt samfunn. I stedet tar de bare over den aristokratiske livsstil.

I tillegg til å betale *symposier*, falt utgiftene til forsvaret på det athenske aristokrati. *Naukrariene* var antakelig lokale grupper av rike skipseiere som stilte skip når krig truet.

Solons reformer avskaffet gjelds-slaveriet for fremtiden, så lenge Athen var en uavhengig stat. Solon gikk lenger enn til formelt å forby gjelds-slaveriet. Jeg tolker i alle fall en del av hans lover som forsøk på å hindre at denne form for ufrihet vendte tilbake. Det er rimelig å se hans *anti-sumptuariske* lover (dvs. lover mot luksus) i dette lys. Han ga en lov som regulerte kvinners offentlige fremtreden med bestemmelser om hvor meget hun kunne bringe med seg uten-dørs av mat, klær og annen rikdom.⁴⁹ Videre avskaffet han bruk av gråtekoner, å begrave de døde under overdådig rikdomsutfoldelse og å besøke andres graver, unntatt ved begravelser. Han avskaffet også overdådige ofringer (Plutarch, *Solon* 21). Tradisjonelt hadde slike tilstelninger vært viktige anledninger hvor aristokratene viste hvor rike de var. Solons "reformer" viser at rikdomsutfoldelsen skifter *form*. Mens det i homerisk tid hadde vært viktig å kunne underholde et klientell for å kunne vise politisk makt, førte dannelsen av *polis* til det ble viktigere å hedre hele *polis* gjennom å påta seg ytelser for *felleskapet* av *polis*-medlemmer.

VIII

Hvorledes kunne Solons reformer føre til at kjøps-slaveriet erstattet gjelds-slaveriet? Det er nærliggende å se Solons reformer i sammenheng med Athens militære krise som nødvendiggjorde en økning i tallet på soldater. Før Solon ble arkont, hadde Athen gjort en ynkelig innsats i en krig med nabostaten Megara om øya Salamis. (Plutarch, *Solon* 8). Det som kalles "Solons forfatning" er antakelig et uttrykk for hvor viktig hoplitfalanksen var blitt i Hellas. Hoplitfalanksen er ganske visst eldre enn Solons reformer.⁵⁰ Den er den rådende kampformasjon i Homer. Den ble rekruttert fra bønder som selv finansierte sin utrustning og militærtjeneste. Solons reformer innebærer en refordeling av sosial og politisk status, som tok hensyn til bøndenes økonomiske yteevne og stigende militære betydning. De anti-sumptuariske lovene er antakelig et forsøk på å hindre at statens sikkerhet ble undergravet ved at bøndenes ressurser gikk med til å finansiere aristokratiets luksusforbruk. Opphevelsen av gjelds-slaveriet frigjorde athenerne. De anti-sumptuariske lovene skulle trykke friheten deres.

Solon avskaffet gjelds-slaveriet i et samfunn som var avhengig av merarbeid. Slaver av ikke-attisk opprinnelse brydde han seg ikke med. Når athenerne ikke lenger var tilgjengelige som arbeidskraft for aristokratiet, betydde det at avhengig arbeidskraft måtte sikres utenfra.⁵¹ De av Solons lover som tok sikte på å begrense de rikes forbruk, bevirket at forbruket tok andre retninger. De rikes forbruk var nødvendig om staten fortsatt skulle bestå. De var nødvendige som ledere i staten. De skulle bekle statens embeter på egen kostnad, og finansiere ofringene til statens guder.⁵² De skulle finansiere *polis*-medlemmenes fester som etter Solons reformer fikk et voldsomt omfang. Den store *Panathenske* festival ble introdusert i 566—5, men utvidet i tyranntiden. Bak innføringen av festen ligger antakelig et ønske om å integrere Athen som etter Solon var hjemsoekt av partikularistiske faksjonsstrider. I et år med *Panathenske* fester steg tallet på *liturgier* fra 97 til 118. De *Dionysiske* festene, hvor dramatiske verker ble oppført, ble introdusert i tyranntiden.

Fra slutten av tyranntiden i Athen er det kjent at visse *liturgier* var organisert som faste offentlige tjenester. Det pseudo-aristoteliske skrift *Oeconomica* II, 10 (1347a) nevner *trierarchi*, utrustning av et krigsskip, *phylarchi*, antakelig ledelse av en kavaleriavdeling (jfr. Xenophon, *Hipparchus* I, 8) og korinstruksjon, *chòregi*. Tyrannen som etterfulgte Pisistratus, Hippias, ble drevet til en hårdhendt beskatning i Athen, etter at perserne ca. 513 besatte Strymon, hvorfra tyrannene hadde hatt store inntekter av edelmetallgruver. Jakten på nye inntekter drev Hippias til å kommutere disse offentlige tjenestene til pengeskatter. Disse byrdene hvilte selvsagt tyngst på de rikeste. Så sent som under Perserkrigene hører man om Clinias, Alcibiades' sønn, som tjenestegjorde i sitt eget skip, bemannet med to hundre menn, på hans egen kostnad (Hdt. VIII, 17). Den athen-ske élitene skaffet seg kompensasjon ved å skyve byrdene som ble pålagt av offentligheten over på tredjemann. Etter Solons reformer måtte arbeidskraften skaffes utenfra.

Vi har sett at M.I. Finley tilla produksjon av varer stor vekt som forutsetning for det klassiske kjøps-slaveri.⁵³ Flere av de vareslag Finley drøfter, kan ikke tillegges stor betydning for Athens økonomi.⁵⁴ Finley nevner også sølv produsert i Laurium blant tidlige athenske varer. Det er imidlertid tvilsomt om sølvet i Laurium hadde varekarakter i Arkaisk Tid.⁵⁵ Plutarch nevner (*Themistocles* 4) at atenerne hadde for vane å *dele inntekten* fra gruvene, før Themistocles overtalte dem til å bruke rikdommen til å bygge skip til krig mot Aegina. Da perserne ble slått ved Salamis, hadde Athen 100 skip, bygget for sølvet. Det var vanlig i Arkaisk Tid at gruver var offentlig eiendom og offentlig eiendom i en *polis* tilhørte medlemmene og skulle deles mellom dem.⁵⁶ Sølv ble brukt til å uttrykke atenernes politiske identitet som frie og likestilte borgere. Selv ikke i det 5. og 4. årh. har markedsøkonomien en så dynamisk karakter, at det kan forklare slaveriets overordentlige vide utbredelse. Markedet var institusjonalisert på et *lavt nivå*, og frykten for overproduksjon var sterk: "En økning i tallet på koppersmeder fører til prisfall på kopperarbeider, og til at koppersmedene trekker seg ut. Det samme hender i jernhåndverket" (*Xenophon, De Vect.* IV, 6). Heller enn å søke slaveriets forutsetninger innenfor en spasmodisk markedsøkonomi, vil jeg antyde at utviklingen av *polis*-samfunnet stadig skjerpet det press samfunnet la på sitt lederskap for at de skulle frembringe et overskudd til beste for *polis'* to viktigste aktiviteter, kriger og fester.

Bak forsøkene på å finne årsakene til slaveriet i en utvikling av markedet, ligger et syn på antikkens jordbruk som noe *uforanderlig, statisk og tilbakeliggende*.⁵⁷ M. Jameson har i en viktig artikkel⁵⁶ vist at det var rom for betydelige *variasjoner i arbeidsintensitet*. Under innflytelse fra Ester Boserup ser han slaveriets økende betydning som en funksjon av *befolkningsveksten* i Athen. Tilveksten tvinger fram større arbeidsintensitet i jordbruket. Jamesons syn åpner for et mer nyansert syn på utviklingen av gresk jordbruk, men jeg er i tvil om hvorvidt befolkningsvekst alene kan forklare variasjonene. Jeg antar at de demografiske forhold virker mest direkte i de Mørke Århundrer og i Arkaisk Tid. Etter dannelsen av *polis*-samfunnet og oppkomsten av strukturerte klasser, bør forklaringen på variasjoner i arbeidsintensitet søkes i det skjerpede press som fulgte av ledernes konkurranse om å være *mest generøs* i *polis* og av konkurranse *mellom polis*-samfunnene om politisk og militært hegemoni.

Et eksempel fra samfunnets mikronivå viser at bruken av slaver bunner i et bevisst valg og at slaveriet ikke er noen blind refleks av folkeveksten. Som svar på veksten, økte konkurransen om ressursene. For å forsvare sine rettigheter, måtte husholdningen intensivere utnyttelsen av egne ressurser. Fordi slaver ikke hadde rett til å arve, var det gunstig å utvide husholdningen med ufrie. Derved unngikk man å dele opp jordeiendommen ved arveskifter, noe som ville ha vært tilfelle dersom man økte tallet på sønner. Slaveri ble en sikkerhetsventil på linje med migrasjon og kolonisasjon. Slaveri gjorde det mulig å bevare et egalitært sleksskapssystem, som er en av forutsetningene for politisk likhet mellom *polis*-medlemmene. En av teokratiets forutsetninger, et differensiert arverettssystem, basert på *primogenitur* eller *ultimogenitur*, ble derfor ikke realisert i Hellas.

IX

Man vet lite om slaveriets utvikling umiddelbart etter Solons reform. I stedet skal jeg hoppe ned i det 5. og 4. årh. Motivene for å utnytte slaver er de samme som før. Presset på de rike er derimot sterkere og en del *liturgier* ble gjort tvungne, selv om de fortsatt var ærebringende. Det kan ikke merkes at konkurransen mellom vareeierne om å maksimere markedsandeler drev fram større intensitet i arbeidet. Derimot er det kildebelegg for at *konkurranse mellom lederne i Athen førte til at de påtok seg større utlegg*. Plutarchs biografi over *Nicias* fører oss inn hva den politiske kamp dreide seg om: Nicias manglet talegaver. For å få makt blant athenerne ”brukte han sin rikdom for å skaffe seg deres tilslutning. Og siden han manglet tillit til sin evne til å slå Cleon i opportuniste og i spill for galleriet, med hvilket han manipulerte athenerne, forsøkte han å kontrollere dem ved å finansiere kor-oppførelser, gymnastiske opptrinn og andre former for rikdomsutfoldelse. I ekstravaganse og gunstbevisninger *overgikk* han alle sine forgjengere og samtidige. . . . Nicias vant prisen mange ganger med det kor han presenterte, ja han ble aldri slått” (*Nicias* 3). Plutarch bruker mer enn en side på å ramse opp hva Nicias brukte sin rikdom på, gudestatuer, templer, prosesjoner og et digert tre av bronse som ble stilt opp på Delos. Plutarch forteller også hvor han tok sin rikdom fra: ”Han eidde store konsesjoner fra staten i gruvedistriktet i Laurium . . . Han holdt en stor styrke av slaver der” (*ibid.* 4). Xenophon, (*De Vect.* IV, 14), sier han hadde 1 000 slaver for hvilke han fikk en *obol* om dagen i avkastning pr. mann. Mesteparten av hans rikdom besto i sølv som de produserte. ”Av denne grunn var han stadig omgitt av parasitter, som ikke bare presset ham for penger, men som også fikk det ut av ham. Det var hans vane ikke bare å gi gaver til dem som fortjente det av ham, men også til dem han trodde kunne tilføye ham skade, slik at hans frykt var like mye en inntektskilde for kjeltringer, som hans generøsitet for ærlige menn” (Plutarch, *Nicias* 4). Gjennom hele det 5. årh. søker potensielle politikere å legitimere seg ved generøsitet. Da Themistocles ”dro til Olympia, fornærmet han grekerne ved å forsøke å overgå Cimon i å holde middager, og i sitt storslagne møblement og i teltene i hvilke han underholdt sine besøkende” (Plutarch, *Themistocles* 5). Cimon på sin side lot gjerdene rundt sine eiendommer rive slik at ikke bare fattige athenere, men også fremmede kunne skaffe seg den grøde som årstiden tillot (Plutarch, *Cimon* 10). ”Av slike grunner vant han sitt ry og var den første blant borgerne.” Den begeistrede Plutarch sammenlikner Cimon med Cronus’ tid, da menneskene hadde alt felles (*Cimon* 10).

Alcibiades begrunnet sitt krav om å bli *strateg* i felttoget mot Syracusae på en helt tradisjonell måte: ”Athenerne, jeg har en bedre rett enn andre til å kommandere . . . Hellenerne, som hadde ventet å se vår by ruinert av krigen, konkluderte at den var større enn den virkelig var, på grunn av den storslagenehet jeg la for dagen da jeg representerte den ved de Olympiske leker [i 416. B.Q. anm.], da jeg stilte til start 7 vogner, et antall som aldri var blitt stilt opp av noen privat person, og vant første pris og ble nummer to og fire. Jeg la vekt på

å ha alt annet i en stil som var min seier verdig. Sedvanen anser slik rikdomsutfoldelse for å være ærefull, og den kan ikke iverksettes uten å etterlate et inntrykk av makt'' (Thuc. VI, 16).⁵⁹

Ved siden av det intense, politisk motiverte forbruk, eksisterte den alderdommelige, aristokratiske generøsitet fortsatt (Aristoteles, *Eth. Nic.* 1124b). I et skrift tillagt Aristoteles, *Problemata*, sies det at hvor et lån er involvert, ''finnes det ingen venn, for hvis man er en venn, låner han ikke ut, men gir'' (950a, 950b).

Athenerne forventet imidlertid, at rike borgere ville gi rentefrie lån — *eranoi* — til trengende borgere. Theophrasts typiske skikkelse, *Storskryteren*, hevdet å ha gitt rentefrie lån for den enorme sum av ti *talenter* til trengende borgere og fem *talenter* til fattigfolk under en dyrtid ''for han kan ikke si nei'' (*Alazon.*).

Man kan ikke forstå disse ytelsenes karakter, hvis man ikke relaterer dem til den antikke greske sivilisasjons konkurranser — *agonene* — som gjennomsyrer *polis* fra de eldste tider og som vi har sett artikulert av Hesiod (s. 12). Det greske *polis*-fellesskap av likemenn — *koinonia* — kunne bare bestå ved at man ytet til beste for samfunnet. Opprinnelig var slike ytelser *frivillige* og ærebringende, i klassisk tid ble de i stigende grad *tvungne*, men fremdeles ærebringende. Røtten til denne konkurransementalitet ligger i den greske *polis*' karakter av å være et *krigerfellesskap*, hvis oppgave er å vinne kriger. Den agonistiske ånd fant sitt mest fullgode uttrykk i *Iliadens* sentens: ''Alltid være den beste og alltid overgå de andre'' (II. VI, 208 f.). I det demokratiske Athen besto konkurransene på det økonomiske område i at man søkte å overgå hverandre i bidrag til fellesskapet. Å akseptere en *liturgi* var det samme som å forplikte andre til å yte en større i fremtiden.

Denne konkurranse forplantet seg ned til de laveste nivåer i det athenske demokrati, *demene*, som hadde sine egne fester som ble finansiert gjennom egne *liturgier*. Man finner omtalt *choregi* og *hestiasis*. Disse ble, liksom byens *liturgier*, betalt av de rike.

Den demokratiske revolusjon betydde at folkeflertallet, *demos*, i kraft av sitt herredømme over de politiske institusjoner, folkeforsamlinger og domstoler, kunne legge press på de rike så rikdommen ble redistribuert. Et anonymt skrift som kalles *Den Gamle Oligark* gir oss et innblikk i hvordan antidemokratiske kretser så på de fattiges press: ''Folket holder det for å være sømmelig å ha inntekt av sin sang, løping, dansing og skipstokt, for at det selv skal beholde vinningen og samtidig forarme de rike; på samme måte bekymrer de seg i domstolene ikke så meget om rettferdighet som om sin egen fordel'' (Ps.-Xenophon, *De re publica Atheniensium* I, 13). Aristophanes viser også sammenhengen mellom demokrati og bruk av domstolene til redistributive formål: ''Dere fratar deres eget brød, dommere, hvis dere ikke erklærer de anklagede skyldige'' (*Equit.* 1357). Theophrast, Aristoteles' mest innflytelsesrike elev, har laget et typisk portrett av den oligarkiske personlighet. Han lar *Oligarken* jamre over angiveri og partiske juryer. Til slutt utbryter han: ''Hvor utaknemlig er ikke oppgaven for den som må betale . . . Når skal vi slutte å være ofre for *liturgier*

og *trierarchier*?" (*Olig.*). Selv om det var irrelevant for de saker domstolene behandlet, var anklager om at motparten var gjerrig hyppige i athenske domstoler. Det var selvsagt like vanlig å skryte hemningsløst av sine egne bidrag (*Lysias XXI*, 1—5). Slike argumenter gjorde sin virkning, ellers ville de ikke forekomme så hyppig, men det ville være forhastet å slutte at juryene lot seg lede utelukkende av utsiktene til økonomisk gevinst.

I tillegg til å betale for *liturgi*ene, hadde overklassen i Athen plikt til å bære en stor del av statens utgifter. Etter at inntektene fra sjøforbundet hadde gått tapt, ble det innført betaling for å møte opp i folkeforsamlingen. Det var allerede betaling for å være dommer i jurydomstolene og for endel politiske verv. Den athenske finanspolitiker Eubulus fikk i 352 vedtatt en lov som bød at alle byens ulike fonds skulle samles i den såkalte "teaterkassen". Andreas' kommentar viser stor innsikt i *polis*'vesen: "This change constituted a return to the principle, which we find only among primitive peoples, that unused money should be distributed among the citizens . . ." ⁶⁰ Denne lov hadde negative virkninger, fordi det viste seg vanskelig å frigjøre midler til krig mot Philip av Macedonia (*Demosthenes, Olynth.* III). Disse bidrag ble delt ut ved teaterfestivaler og offentlige fester og var prinsipielt en subsidiering av teaterbilletten. Byens overskudd ble delt likt mellom fattige og rike, men fordi de fattige var i flertall, kom bidragene dem mest til gode (*Ps.-Demosthenes, Philip.* IV, 38, *Demosthenes, De Corona* 107). Aristoteles var en av dem som så det uheldige i denne praksis: "Hvor der er inntekter, bør ikke *demagogene* gjøre det de nå gjør; de fordeler overskuddet, mens de fattige mottar samtidig som de krever mer og mer, for slik hjelp er lik vann i et kar som lekker" (*Pol.* 1320a).

Direkte skatter trakk store vekslers på de rikes formuer. Under Peloponneserkrigen ble det for første gang utliknet direkte krigsskatt, *eisphora* (*Thuc.* III, 19). Skatten hvilte på eiendom. Så lenge staten ble styrt som er borgerkollektiv, ble skatter utliknet *ad hoc*. Allikevel kunne de være meget tyngende.

Religionen utøvet et kraftig trykk på de rike for å få dem til å reforede sine rikdommer. I tillegg til utgifter til offer og kult måtte de rike opprette stiftelser. Nicias "kjøpte et jordstykke for 10 000 drachmer som han dediserte. Inntektene herfra skulle delierne bruke på ofringer og fester, i det de ba gudene om at Nicias skulle få mange gunstbevisninger" (*Plutarch, Nicias* 3).

Fra ikke-attisk territorium er det kjent at Xenophon innviet et jordstykke til Artemis: Ofringen ble fulgt av en fest "hvor alle borgerne i Scillous tok del" (*Xenophon, Anabasis* V, 3, 9).

Xenophons skrift om husholdning, *Oeconomicus* gir en oppsummering av utgiftene som var nødvendige for å erverve sosial anseelse og hvilket press som drev frem bidragene. Socrates sier i denne dialog med en athensk gentleman: "Jeg legger merke til at du er nødt til å ofre mange og store ofringer, i annet fall tror jeg du ville få problemer med guder og mennesker. Dernest er det din plikt å underholde fremmede og det i stor målestokk. For det tredje må du gi middager og være velgjører for borgerne, ellers mister du dine klienter (*symmachous*). Videre legger jeg merke til at staten tvinger store bidrag ut av deg, du må holde

hester, betale for koroppførelser og gymnastiske opptrinn . . . og dersom krig bryter ut, vet jeg at de vil kreve at et skip blir vedlikeholdt av deg og at du skal betale skatter som nesten knuser deg og hvis du ikke oppfyller de forventningene athenerne stiller til deg, vil de straffe deg som om de hadde grepet deg i å bestjele dem" (*op.cit.* II, 5 ff.).

For å måle forskjellen i det trykk underklassen kunne utøve på lederskapet, kan vi sammenlikne Odysseus, da han kom tilbake til sitt hus forkledt som tigger, og den athenske *demos* i det 4. årh. Odysseus spurte Antinous: "Du likner en konge. Derfor burde du gi meg en porsjon brød, og det en bedre enn de andre" (Od. 17, 416 ff.). Sammenlikn denne tiggers bønn med de fattige atthenes mobbing av de rike i demokratiets siste fase: "En dag forlangte athenerne bidrag til en offentlig ofring og alle andre bidro. De spurte Phocion mange ganger." Den rike politiker svarte at de kunne spørre noen rikere enn ham. "Og da tilhørerne ikke ga seg med å skrike og å rope han til taushet", svarte han: "Dere kan skrike som kråker så mye dere vil, men dere skal ikke få gjort kål på meg" (Plutarch, *Phocion* 9).

Det sterkeste press på de rike kom ikke fra markedet, men fra *demos* som krevde at ulik fordeling av eiendom ble legitimert ved de rike påtok seg de største byrdene ved å opprettholde samfunnets institusjoner. Andreyev nevner i sin grunnleggende studie av eiendomsforholdene i Attica⁶¹ at tap av større eiendommer kom som følge av profesjonelt angiveri, bøter fastsatt av domstolene, eiendomsconfiskasjoner, skatter og *liturgier*, og offentlige forpliktelser i allminnelighet. "This system of pressures upon the rich was possible due to the rule of the *demos* . . .".

Presset på de rike har delvis en forklaring i at den sosiokulturelle organisasjon i Athen krevde at ikke bare élitene, men også en stor del av den mannlige befolkning kunne frigjøres fra i alle fall en del av det manuelle arbeid for å vie seg til politikk, militærvesen og byens rike seremonielle liv. "De har dobbelt så mange fester som andre" klaget Ps.-Xenophon over athenerne (II, 5 f.). Den athenske *demos* overtok den aristokratiske rentenistmentalitet.⁶² Da Xenophon i det 4. årh. la frem et forslag til finansreform i Athen, tok han hensyn til denne stemning: "Jeg har nå forklart hvilke reguleringer jeg tror bør gjennomføres i staten, slik at hver atthener kan få tilstrekkelig underhold på offentlig kostnad" (*De Vect.* 6, 33). Naturlig nok inngikk det i forslaget at tallet på slaver skulle økes radikalt. De institusjonelle forhold og stemninger skapte en sterk etterspørsel etter slaver som kunne drives intenst. Hvilke virkninger hadde så det demonstrative forbruk og rentenistmentaliteten på produksjonen i Athen?

For enkelthets skyld skal jeg innskrenke meg til å behandle virkningene på jordbruket i Athen og utelate andre sektorer av økonomien. Konsentrasjonen om slaveriet i jordbruket er begrunnet med at skriftlige kilder tillater en sammenlikning over tid. Athen hadde i klassisk tid en blandet økonomi hvor jordbruket var en hovednæring, selv om Athen hadde store inntekter av sølvgruvene som vi har sett ovenfor og av sjøforbundet i det 5. årh. Athen hadde dessuten fortjeneste av personer som besøkte Athen i alle slags ærend. Aktiv

eksport av varer fremstilt i Athen ser derimot ikke ut til å ha spilt noen større rolle. Her skiller antikkens byer seg fra moderne byer. I den grad Athen hadde noen økonomisk politikk, konsentrerte denne seg om å sikre forsyninger for byen.⁶³

Jordbruket var viktig av flere grunner. For det første kunne Athen ikke stole på at internasjonal kornhandel kunne forsyne byen med tilstrekkelig matkorn. Athen forsøkte å stole på at sjøherredømme ville sikre forsyningene under Peloponneserkrigen, en strategi som endte med hungersnød da sjøherredømmet gikk tapt (Plutarch, *Lysander*, 14). Dernest var jordeiendommen et viktig symbol på en fri borgers identitet. Retten til å eie attisk jord var et privilegium som athenerne sjelden delte med ikke-athenere. De fleste athenerne var jordeiere som produserte nok på egen eiendom til å dekke sin husholdnings behov og skapte samtidig et overskudd til å dekke de forpliktelsene som fulgte av tilhørighet til slekt, naboskap og bystat. En attisk bondegård av gjennomsnittlig størrelse hadde antakelig et areal som var av størrelsesorden 3,6—5,3 hektar.⁶⁴ Dette areal var stort nok til at det var behov for arbeidskraft utover bondens egen familie. Det er klart at en athener måtte være virkelig fattig for ikke å ha slaver. "De som kan, kjøper slaver, slik at de kan ha noen til å arbeide sammen med seg", sier Xenophon på sin likefremme måte (*Mem.* II, 3, 3).

Aristophanes' komedie *Kvinnene i folkeforsamlingen* viser sammenhengen mellom *demos'* rentenistmentalitet og slaveri i jordbruket. Ved et kvinnekupp ble det besluttet å innføre kommunisme i Athen. Liksom i andre antikke utopier konsentrerer denne seg mer om konsum enn om produksjon. Indirekte viser teksten at slavene må ha spilt en betydelig rolle i Athens jordbruk. Under diskusjonene om virkeliggjøring av utopien spør en mann: "Men fortell meg da, hvem skal dyrke jorda?" Praxagora: "Slavene" (*Eccl.* 651).

Intens utnyttelse av arbeidskraften forklarer hvorfor mannlige slaver dominerer i det klassiske Athen. Endogen reproduksjon av slavene var vanskelig, og slavene måtte stadig fornyes gjennom import. Det finnes ikke belegg for at markedsmessige forhold tvinger frem større intensitet i jordbruksarbeidet. Den sovjetiske forsker Andreyev som har foretatt den mest ajourførte undersøkelsen av attisk jordbruk sier at "The peasant property . . . was only a little touched by development of commodity production . . . Classical antiquity was governed by the endeavour to *consume* and *autarky*" (*op.cit.* s. 20).

Xenophon viser at det trykk samfunn og religion utøver på jordeierne, ble parert og transformert til et trykk på slavene. Sammenliknet med tidligere var kontrollen med slavene meget hård. Oppsynsmannen, som var ansvarlig for at arbeidsoppgavene ble utført, ble sammenliknet med en militærleder, og godset med et krigsskip (*Oec.* XXI). Tonen i dialogen blir slått an i åpningsavsnittet hvor Socrates sidestiller jordbruk og krig (*op.cit.* V, 19). Ps.-Aristoteles (*Oec.* I, 35) lar slavenes liv bestå av arbeid, straff og mat. Slavene skulle læres lydighet på samme måte som man temmet ville dyr. Man oppnådde mye gjennom å fylle deres mager med den mat de lengtet etter (*Xenoph. Oec.* XIII, 9). Slaver som stjål fra herren, skulle straffes med dødsstraff (*op.cit.* XIV, 5). Diverse be-

lønninger holdes opp for oppsynsmannen for å gjøre ham interessert i å drive slavene så hardt som mulig. Adgang til å erverve rikdom og friere forhold var de viktigste lokkemidlene til å få oppsynsmannen til å legge seg i selen (*op.cit.* XIV, 9).

X

Dette system av straff og belønninger blir forståelig når vi ser på utviklingen av jordbruket. Tegn tyder på at jordbruksarbeidet ble intensivert. Xenophon var meget interessert i gjødsling, et emne som er sparsomt behandlet i tidligere gresk litteratur (Od. 17, 298 f.). Hos Homer er det tale om husdyrgjødsel alene. Xenophon omtaler også kompost (*Oec.* XVII, 2). En mer intensiv driftsmåte krevde ikke bare gjødsling, men også lusing av ugress, et arbeid som er energi- og tidkrevende. Kornet skulle hakkes for å hindre ugress og oversvømmelse (*op.cit.* XVII, 12).

Det forutsettes også at i noen tilfelle av intens drift ble brakkleggingen sløyfet (Xenophon, *Symp.* VIII, 25). Arbeidsintensiteten ville stige enormt i slike tilfelle: Jorda måtte bearbeides grundigere, gjødsles og lukes, om ikke avkastingen skulle falle radikalt på grunn av utpining. En annen vei til intensivering besto i å fjerne steiner fra jorden (Theophrast, *Caus. plant.* III, 6, 5; III, 20, 5). Fjerning av stein og terrassering krever ekstra arbeid. I det 4. årh. ble marginal jord i bergskråninger tatt i bruk.⁶⁵ Terrasser krever mye vedlikehold. I motsetning til bergskråninger hvor torven ikke er brutt opp, er jordmassene i en terrassert skråning ustabile, og settes lett i bevegelse ved regnvær.

Xenophon nevner også drenering for å hindre vannsyk jord (*Oec.* XX, 12), og tiltak for å fjerne salt fra jorden (*ibid.*). I Attica ville dette ikke være så aktuelt som i Elis, hvor Xenophon bodde i noen år. Mens brakkmarken i Arkaisk Tid ble preparert med pløying (II. XVIII, 541 f., Od. 5, 127; Hes. *Opera.* 462 ff.), er det nevnt hos Xenophon at man kunne sløyfe pløyingen og i stedet bearbeide jorden med spader (*Oec.* XVI, 15). En arbeider med spade knuste hver enkelt jordklump bedre og ga høyere avkasting enn den ardlignende plog som var vanlig i Hellas. Spadebruk betyr at trekkoksene ble avløst av menneskelig muskelenergi. Forutsetningen var selvsagt at slavene kostet lite, noe skriftlige kilder bekrefter.

Det greske oldtidsfunn gjorde *frihet* og *demokrati* til en realitet for medlemmene i noen *polis*-samfunn. Denne frihet var betinget av andres ufrihet, av at de ufrie ble pålagt en stor del av det produktive arbeid. Det intense politiske liv i *polis* dreide seg for en stor del om spørsmålet: til beste for hvem skal rikdommen reforderes? Det åpne, ubyråkratiske politiske system gjorde det mulig å legge et stigende press på de rikeste, for å få dem til å yte mest mulig. Systemets pris var at stadig flere ble gjort ufrie. *Behovet for verdier til redistribusjon førte til en teknologisk regresjon, hvor mennesker erstattet trekkdyr.* Dermed har det vist seg at den antikke verden var i ferd med å støte mot en viktig skranke. Slaveriet virket ikke lenger til å frigjøre arbeidskraft, men kunne bare eks-

stere gjennom å gjøre flere og flere ufrie.

I tiden etter Peloponneserkrigens utbrudd og frem til etableringen av de hellenistiske monarkier ble Hellas hjem søkt av krig i en hittil ukjent målestokk. Utgiftene til den intense krigføringen falt i siste instans på bøndene. De heldigste ga opp jordbruket for selv å bli leiesoldater, som opptrer i myriader i det 4. årh. Denne utvikling bare forsterket virkningene for de gjenværende bøndene. En av følgene av bøndenes utsatte stilling var en tiltagende nedvurdering av den gruppe som var det sosiale grunnlag for selvstyrte *polis*-samfunn og som hadde vunnet over perserne. I Theophrasts glitrende ondskapsfulle essay er en bonde en "som forer trekkdyrene mens han spiser frokost" (*Agroik.*). Det er i Aristoteles (*Pol.* 1332b) forutsatt at "alle på landsbygda" er på underklassens side og ønsker revolusjon. Den mer intense krigføring og deklassering av bøndene falt sammen med konstitusjonelle forandringer. I det 4. årh. ble demokratiet erstattet av oligarkier. Aristoteles ga oligarkene det råd at *liturgi*ene burde fortsette: "Det bør knyttes *liturgier* til de viktigste magistraturene, som bør tilhøre den herskende klasse, slik at folk flest vil finne seg i å bli utestengt fra embetet og vil føle sympati med dem som må betale en høy pris for privilegiet. Fornuftigvis vil man vente av dem som skal bekle et embete at de yter *storslagne* ofringer og fører opp et offentlig byggverk, slik at folk flest, når de deltar i festene og ser sin by forskjønnet med ofringer og bygninger, vil finne seg i denne forfatning fortsetter. De ledende borgerne vil også ha synlige minnesmerker over sine egne utgifter" (Aristoteles, *Pol.* 1321a). Dette skjedde også, noe utallige monumenter og innskrifter vitner om.⁶⁶ Koblingen av *liturgier* og embeter kan antakelig bidra til å forklare at gjelds-slaveriet brer seg etter ødeleggelsen av demokratiet i 322. Etter Solons reformer fortsatte selvsagt denne form for avhengighet å eksistere i store deler av den greske verden. Avviklingen av demokratiet betydde at athenske borgeres vern mot å gjøres til slaver, ble svekket. Overføringene til *demos* hadde hatt en buffereffekt og hindret at *demos* ble deklassert. I 322 mistet fattigfolk borgerrett i Athen. Samtidig mistet de betalingen for å være aktive i offentligheten (Diod. XVIII, 18, 5, Plutarch, *Phocion* XXVIII, 4). Det tilbakevendende gjelds-slaveri vises bl.a. i et Menander-fragment hvor det tales om en pike som er "slave på et vis" (*Hero* 18—40). Hun og hennes bror arbeidet for å bli kvitt en gjeldsbyrde.⁶⁷ Uttrykket "slave på et vis" viser at den klassiske verden ikke hadde en fast og innarbeidet terminus for den nye avhengighetsform. Denne mangel på begrep kunne forårsake paradoksale uttrykksmåter. Theophrasts testament gir et eksempel på et slik paradoks: "Av slavene frigir jeg Molon og Timon og Parmenion som allerede er frie" (Diogenes Laertius, 2, 55). Disse tekster viser at lenge før det lyktes for den romerske slaveeierstat å kue den romerske *plebs* gjennom forgjelding i keisertiden, var forformer for tidlig middelaldersk avhengighet under utvikling i hjertet av den klassiske sivilisasjon.

Hvorledes forholdt staten seg til den skjerpede utnyttelsen av slavene? Den greske stat var identisk med kollektivet av *polis*-medlemmer. En følge av dette er at statens tvangsgoppgaver ble utøvet av borgerne i fellesskap. Til vanlig klar-

te den enkelte slaveeier å holde "justis" over sine slaver, men i nødsfall "tjener polis-medlemmene som gjensidig livvakt mot slavene" (Xenophon, *Hiero* IV, 3). Platon forsikrer at hele byen ville være beredt til å hjelpe den enkelte slaveeier (*De re publica* 578E). Sparta beholdt gjennom hele sin storhetstid en arkaisk form for avhengighet, *heloti*, Skjerpet utbytting spiller liten rolle hvis en ønsker å forstå Spartas kontroll med *helotene* og disses reaksjoner. Den brutale undertrykking av *helotene* forklares best med at trusselen om *helot*-oppstand satte *spartiaterne* i stand til å realisere sine spesielle verdier og å opprettholde *sparti*-kulturen. Oppdragelsen av unge *spartiater* — *agoge* — innholdt terroristiske elementer som minner om *lykanthropi*. Det er den belgiske forsker H. Jeanmaires⁶⁸ fortjeneste å ha påvist at disse terroristiske elementer — *krypteia*, har sterke fellestrekk med passasjeriter som man kjenner fra andre tradisjonelle kulturer: En del av den *spartiatiske* ungdom som var i ferd med å avslutte sin militærutdannelse ble sendt ut i landsbygden for å terrorisere og drepe *heloter* (Plutarch, *Lyc.* 28). Ved et tilfelle drepte *spartiaterne* 2 000 *heloter* som hadde utmerket seg i Peloponneserkrigen, fordi de ble regnet som potensielle opprørere (Thuc. IV, 80). Slike elementer i *sparti*-kulturen gir mening til det navn *spartiaterne* ga sin mytologiske lovgiver — Lycurgus — et navn satt sammen av elementene **lyk* og **werg*, *ulv* og *virke*.

Det er klare tegn til at staten engasjerte seg i sterk grad for å holde den ufrie befolkning i sjakk. Etableringen av et athensk brohode i Pylos 420-årene satte et støkk i *spartiaterne*, og da de og athenerne sluttet en fredsavtale og allianse under Peloponneserkrigen, heter det i en paragraf: "I tilfelle av slaveoppstand skal athenerne komme til Spartas hjelp av all makt i samsvar med sine ressurser" (Thuc. V, 23).

Intens utnyttelse av slaver og økende samfunnsoppløsning i det 4. årh. f.Kr. forklarer at spørsmålet om å holde slavene på plass ble en del av den internasjonale orden. I 338/7 ble det corinthiske forbund organisert av Philip av Macedonia og fornyet av hans sønn Alexander i 335. Forskningen har presentert dette forbund som en anti-persisk allianse. Alliansetraktaten garanterer imidlertid de rikes liv og eiendom. Refordeling av jorden, gjeldsnedskrivning og eiendoms-konfiskasjon — en halvservil bondeklassers revolusjonære krav — ble forbudt. Om slavene sier traktaten: "Der skal ikke være noen frigivelse av slaver med sikte på å fremkalle revolusjon" (Ps.-Demosthenes XVII, 15).

I denne artikkel har jeg forsøkt å vise hvorfor det greske slaveri oppsto, og hvorfor det skiftet karakter. Ser vi bort fra det homeriske kvinneslaveri, ser utviklingen ut til å ha gjennomløpt en syklisk bevegelse fra arkaisk slaveri, med sterkt innslag av gjelds-slaveri til klassisk kjøpsslaveri og tilbake til gjelds-slaveri. En sirkelmetafor kamuflerer to forhold, for det første at tallet på avhengige økte og at slaveriet spredte seg ut over stadig nye områder, dernest at arbeidskraften ble utnyttet i takt med de rikes økende forbruk. En spiral som betydde en kumulativ forverring, var under full utvikling. Ser vi bort fra det athenske demokrati, er langtidstendensen konsentrasjon av jordeiendom. Korrelatet til toppskiktets prangende forbruk var ufrihet og eiendomsløshet for de

mange. Slaveri er et produkt av denne utvikling, hvor den ufrie blir fratatt sosial personlighet og redusert til *sōma* — ”legeme”, *andrapoda* — ”dyr med menneskeføtter” eller *organon* — ”redskap”.

Vi har søkt å vise at slaveriets oppkomst er et aspekt ved den prosess som skaper den greske *polis* som en krets av krigere. Vi har derfor forvist markedet til en perifer plass i vår teori. Så lenge den antikke *polis* besto som et laug av krigere, så lenge hvilte tilegnelsen på vold. Like lenge hadde markedet en plass i samfunnets utkant.

Forutsetningen for at den moderne, markedssentrerte, by vokste frem som et sentrum for produksjon og eksport, var at den antikke *polis*, dominert av aristokratiske krigere, brøt sammen. Den antikke *polis* manglet potensiale for overgang til kapitalisme. I senantikken og tidlig middelalder ble aristokratiet forvandlet fra urbant til ruralt. Her lå det en mulighet for at en ny klasse kunne skape byer med en annen sosialøkonomisk funksjon enn antikkens konsumsentra.

Etterord

Den engelske forsker T.W. Gallant har nylig formulert en teori om bakgrunnen for gjeldsavhengigheten i Athen før Solons ”reformer”. Han mener at befolkningstilveksten førte til et press på jordbrukerne. Mange kunne ikke holde så store *fester* som før, og ble redusert til mottakere av andres rikdom. De allerede rike bøndene reagerte på befolkningsveksten ved å ta i bruk tidligere udyrket mark. Arbeidskraften fikk de fra bønder som ikke lenger ga fester. For det arbeid disse utførte for de rike, fikk de en *sjettedel* av avlingen fra de rikes nydyringsområder. Gallant gir også gode argumenter for at samfunnet i tidlig Arkaisk Tid var relativt egalitært, fordi det ikke var noen spatial distanse mellom fattig og rik. Artikkelen er basert på et meget grundig kjennskap til gresk jordbruk. Den erstatter alt som tidligere er blitt skrevet om *hektemoroi* (sjettedelerne) på bakgrunn av Aristoteles, *Ath. Pol.* 2, 2 (”Agricultural Systems, Land Tenure, and the Reforms of Solon”, *British School of Archaeology at Athens. Annual.* 77, 1982, 111 ff.).

NOTER

* *Innledende note*

Tidligere versjoner av denne artikkel er holdt som forelesninger ved historieseksjonene ved Universitetet i Lund og Manchester University. Hadde det ikke vært for den fortjente kritikk jeg fikk begge steder, ville artikkelen for lenge tid siden ha sett dagens lys. En spesiell takk til min arbeidsplass, Historisk institutt i Oslo, som har gitt meg gunstige vilkår for å arbeide med de problemer som artikkelen behandler.

1. Det finnes i dag ingen utviklingsteori for de greske statenes slaveri. Ja A Lencman, *Die Sklaverei im mykenischen und homerischen Griechenland*. Autorisierte Übersetzung von Maria Bräuer-Pospelova. Wiesb 1966 inneholder en solid historiografisk oversikt, skrevet ut fra et sovjetmarxistisk synspunkt. Det foreligger en bibliografi utg av Joseph Vogt, *Bibliographie zur antiken Sklaverei*. Redaktionelle Bearbeitung: Norbert Brockmeyer. Bochum 1971. Eldre sentrale artikler er samlet i *Slavery in Classical Antiquity. Views and Controversies*. Ed M I Finley. Lond 1960. Nyere arbeider er omtalt i et bibliografisk tillegg. Finleys epokegjørende arbeider finnes nå lett tilgjengelig i hans *Economy and Society in Ancient Greece*. Ed with an introd by B D Shaw and R P Saller. Lond 1981. En polemisk og detaljrik historiografisk oversikt finnes i Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology*. N Y 1980. Strukturalistisk marxisme har gitt nye innsikter i gresk slaveri. Flere sentrale artikler er å finne i P Vidal—Naquet, *Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec*. Paris 1981.
2. Finley har i " "Progress" in Historiography", *Daedalus* 106 n 3 s 125 ff gitt en sviende kritikk av humanistisk-filologisk "lip service" til studiet av antikkens slaveri: "... attention to slavery has been marginal to the "real" business of the ancient historian" (s 137).
3. Finley, *Ancient Slavery*. s 86.
4. K Hopkins, "Slavery in Classical Antiquity" tr i *Caste and Race: Comparative Approaches. (A Ciba Foundation Volume)*. Ed A de Reuck and J Knight. Lond 1967, 167 ff.
5. Finley, *Ancient Slavery*. s 88.
6. N D Fustel de Coulanges, "Le colonat romain", *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*. Paris 1885, 3.
7. Finley, "Was Greek Civilization based on Slave Labour?", *Historia* 8, 1959, 161 f gjenopptr i *Slavery in Classical Antiquity* s 69 (se n 1) og i hans *Economy and Society* (se n 1).
8. Finley, *Ancient Slavery*. s 88.
9. "The compound groups of Greeks first formed, were those minor ones resulting from the subjugation of weaker towns by stronger neighbouring ones" (H Spencer, *The Principles of Sociology*. 2 ed Vol 1, Lond 1877, 486.
10. L Gumpłowicz, *Grundriss der Soziologie*. Innsbr 1926, 110 (Ausgew Werke 2).
11. M H Fried, *The Evolution of Political Society. An Essay in Political Antropology*. N Y 1967, 213 ff inneholder en effektiv kritikk av Spencer og Gumpłowicz.
12. M I Finley (*The World of Odysseus*. 2nd ed. Lond 1977, 67) hevder at profitt-motivet var tabu i det homeriske Hellas. Det kan ikke være noen treffende kritikk av Finley, når Ingomar Weiler viser til krig om bytte, ønske om å vinne priser i kappleik etc som bevis på at profitt-motivet er tilstede (*Griechische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie*. Darmst 1976, 77). Det er åpenbart at Finley taler om profitt i markedsmessig forstand.

13. B Qviller, "The Dynamics of the Homeric Society", *Symbolae Osloenses* 56, 1981, 109 s.
14. A M Snodgrass, *The Dark Age of Greece*. Edinb 1971, 364 ff.
15. *op cit* (n 1) s 216.
16. *ibid* s 223.
17. A M Snodgrass, *Archaeology and the Rise of the Greek State*. Camb 1977, 13.
18. Spørsmålet om de homeriske dikts verdi som historiske kilder er meget omdiskutert. Arkeologer er meget negative til deres kildeverdi. Jeg skal her kortfattet gjøre min egen posisjon klar: Når det gjelder materielle gjenstander, er det klart at Homer ikke gjenspeiler noe enhetlig samfunn, idet gjenstander fra mykensk palasskultur omtales sammen med materielle objekter fra de Mørke Århundrer. Dette kan forklares med at Homer benytter en spesiell fortellerteknikk, muntlig improvisasjon, som er vanlig blant analfabeter. For å kunne dikte, må fortelleren ha til sin disposisjon vers og versedeler som settes sammen på stadig nye måter. Ord som betegner gjenstander, og som har en bestemt metrisk verdi, lar seg ikke lett erstatte selvom gjenstanden går ut av bruk. Nye gjenstander, hvis betegnelse har en annen metrisk struktur enn de gjenstander som fortreges, må integreres i verset på en annen plass enn de gamle gjenstander. Nytt og gammelt lever derfor side om side. Fortellerteknikken forklarer at Homer ikke gjenspeiler den materielle verden på den tid verkene fikk sin nåværende form. (Den formelaktige karakter til det homeriske versespråk belyses i M Parry, *The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of Milman Parry*. Ed by Adam Parry. Oxf 1971.)
Helt annerledes verdi har Homers fremstilling av adferd og institusjoner. Den viser synkron og funksjonell sammenheng. Walter Donlan er den siste som har undersøkt gavegivingen i Homer for å kunne si noe om det homeriske samfunns historiske status. Han konkluderer slik: "... the examination of reciprocity has shown, ... that the social background of the *Iliad* and the *Odyssey* is internally consistent. The society depicted in Homer may be, as some maintain, a fictional construct; if so, it is an internally logical one, whose complexities, throughout 28,000 lines of epic verse, form an intelligible and coherent pattern. To that extent Homeric society is "real"; and it is more likely that such a structure existed in space and time than that it was made up, or that is an amalgam of institutions concocted from bits and pieces of social background extending over a period of four (or more) centuries" (W Donlan, "Reciprocities in Homer", *Classical World* 75, 1982, 172). I en undersøkelse over kampformene i Homer har Joachim Latacz kommet til tilsvarende konklusjoner for militærvesenets vedkommende: "Die epische Kampfschilderung ist ... besser verständlich geworden und kann nicht mehr ohne weiteres als phantastisch, realitätsfremd und unhistorisch abgetan werden" (J Latacz, "Kampfparänese, Kampfdarstellung und Kampfwirklichkeit in der Ilias, bei Kallinos und Tyrtaios", *Zetemata* 66, 1977, 245).
19. H Jeanmaire hevdet at de homeriske dikt viste et aristokrati under tilblivelse. Forestillingen om adel var mer knyttet til militær profesjon enn til den adelige stands lange tradisjoner (H Jeanmaire, "Couroi et Courètes. Essai sur l'éducation spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'antiquité hellénique." Lille 1939, 51, (*Travaux et memoires de l'Université de Lille*. 21)).
20. Gisela Micknat har samlet de litterære kildene til rekrutteringen til slavestanden i Homer. Arbeidet får en begrenset verdi da forfatteren ikke stiller sine data i sammenheng med husholdningsøkonomien i de Mørke Århundrer (G Micknat, "Studien zur Kriegsgefangenschaft und zur Sklaverei in der griechischen Geschichte, I Teil: Homer" (*Ak D Wiss u d Lit Mainz Geistes- und sozial-wiss Kl Abh* 11 Jg 1954.))
21. R McC Adams, *The Evolution of Urban Society. Early Mesopotamia & Prehispanic Mexico*. Chic 1966, 97.
22. Leneman, *op cit* (n 1) s 287.
23. Qviller, *op cit* (n 10) s 151 n 38.
24. M Harris, *Cultural Materialism. The Struggle for a Science of Culture*. N Y 1979, 106 ff.

25. Hesiod anbefalte at *erithos*, slave?, *thet?*, skulle være barnløs fordi "en kvinne som ammer er brysom" (*Opera*, 602 ff).
26. De rettslige og sosiale aspektene ved de ulike arkaiske avhengighetsformene, gjelds-slaveri og *heloti* er glimrende behandlet i Detlef Lotze, "Metaxy eleutherôn kai doulôn. Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum 4. Jahrhundert v Chr" (*Deutsche Ak d Wiss zu Berlin. Sektion f. Altertumwiss. Schr* 17, Berlin 1959). Finleys artikler om arkaisk slaveri finnes i *Economy and Society*. (n 1).
27. I arkaisk tid ble det uformelle lederskap som kjennetegner den homeriske verden avløst av embetsmenn som vekslet om å ha makten. En rotasjonsordning forutsetter en mer effektiv overføring av ressurser til eliten som derved kunne bestride kostnadene som fulgte med embetet (B Qviller, *op cit* (n 10) s 135, 137, 151, n 51).
28. James Redfield, "The Women of Sparta", (*Classical Journal* 73, 1977/8, 158 ff).
29. M M Austin og P Vidal-Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece. An Introduction*. Lond 1977, 84.
30. *Potlatch* er et chinook-indiansk ord som betyr "å gi" (P Drucker, "The Potlatch", *tr i Tribal and Peasant Economies*. Ed by G Dalton. Austin 1967, 482). J Goody har i likhet med mange andre registrert sammenhengen mellom slaveri og behovet for å finansiere *potlatches*. Under henvisning til B J Siegel ("Some Methodological Considerations for a Comparative Study of Slavery", *American Anthropologist* 47, 1945, 365) skriver han om Kwakiutl: "To sustain the system of rank and potlatch, war and raiding were essential. In addition to the enslavement of captives of war, raids for the special purpose of acquiring slaves were frequent, and a highly developed inter-tribal trade sprang up, apparently with the special purpose of disposing of slaves acquired on such raids. Slaves were considered chattels and destroyed in the course of potlatches, as was any other kind of property" (J Goody, "Slavery in Time and Space", *tr i Asian and African Systems of Slavery*. Ed J L Watson. Oxf 1980, 27). E E Ruyle summerer opp diskusjonen om sammenhengen mellom rang, prestisje og slaveri på Nordvestkysten ("Slavery, Surplus, and Stratification on the Northwest Coast: The Ethnoenergetics of an Incipient Stratification", *Current Anthropology* 14, 1975, 603 ff).
31. Sahlins peker på et et likt bytte opphever forpliktelser og åpner for muligheten til å trekke seg ut av et sosialt forhold. Et likt bytteforhold gjør det sosiale bånd mellom aktørene svakt. Hvis derimot en av partene etter en transaksjon fremdeles er "skyldig", så vil "en skygge av forgjelding" sikre at ytelsene og forpliktelsene fortsetter (M D Sahlins, *Stone Age Economics*. Lond 1974, 222 ff).
32. P Freuchen, *Book of the Eskimo*, N Y 1961, 154.
33. P Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*. Cambr 1970, 12.
34. Knut Odner, *Evolusjonistiske modeller, belyst ved tidlige statsdannelser og imperier. Leslie White, Shmuel Eisenstadt, Maurice Godelier*. (Stensil). Oslo 1979, 83 ff. (Universitetet i Oslo. Institutt for sosialantropologi. Occasional Papers 1). "... competitive food exchange is clearly a useful adaptive mechanism" (M W Young, *Fighting with Food. Leadership, Values and Social Control in a Massim Society*. Lond 1971, 225. Den adaptive verdi av *potlatchene* understrekes i S Piddocke, "The Potlatch System of the Southern Kwakiutl: A New Perspective", *tr i Environment and Cultural Behavior*. Ed by A P Vayda. Austin 1960, 130 ff, W Suttles, "Coping with Abundance: Subsistence on the Northwest Coast", i *Man the Hunter*. [Ed by] R B Lee og I De Vore. Chic 1968, 56 ff, A P Vayda, "A Reexamination of Northwest-Coast Economic Systems", *New York Academy of Sciences Trans Ser II*, 1960/61, 618 ff.
35. M Orans, "Domesticating the Functionalist Dragon: An Analysis of Piddocke's Potlatch" (*American Anthropologist* 77, 1975, 312 ff) retter bl a denne innvending mot Piddockes funksjonalistiske analyse av *potlatchen* blant Kwakiutl. Ironisk nok erkjente grekerne de eufunksjonelle virkningene av *potlatchen*. Hesiod viser hvorledes sosial integrasjon, gjestfrihet og

- overlevelse er sammenvevd i grekernes forestillinger: "Inviter din venn til en fest; . . . og inviter spesielt ham som bor nær deg, for dersom noe hender på stedet, kommer naboen uten forbedelser . . . en god nabo er en stor velsignelse; han som har en god nabo, har en kostelig eiendom . . . Ta godt mål fra din nabo og gi ham tilbake med det samme mål, ellers bedre hvis du kan, slik at hvis du er i nød senere, vil du finne ham pålitelig" (*Opera*. 343 ff).
36. Se f eks E R Service, *The Hunters*. 2nd ed Englewood Cliffs, N J 1979, 16 ff og M Sahlin, *op cit* (n 27). Polly Wiessner har vist at !Kung San buskfolket overlever naturkatastrofer gjennom å gi gaver til slektninger i områder som ikke er rammet og derved skaffe seg mat ("Risk, reciprocity and social influences on !Kung San economics", tr i *Politics and History in Band Societies*. Ed by Eleanor Leacock (and) Richard Lee. Cambr 1982, 77.
 37. Typisk for Mauss' bok er utsagn som dette: "Our feasts are the movements of the needle which sews together the parts of our reed roofs, making them a single roof, one single word" (Uttalelse av en innfødt på Ny Caledonia) (M Mauss, *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. Transl by I Cunnison. With an introd by E E Evans-Pritchard. Lond 1969, 19).
 38. A Rosman og P G Rubel, *Feasting with Mine Enemy: Rank and Exchange among the Northwest Coast*. N Y 1971 nevner bl a et slående eksempel fra Bella Coola hvor "a massacre . . . turns into a feast" (s 124). Se også A Strathern, "Transactional Continuity in Mount Hagen" s 277 ff i *Transaction and Meaning. Directions in the Anthropology of Exchange and Symbolic Behaviour*. Ed by B Kapferer. Phil 1976. (ASA Essays in Social Anthropology 1).
 39. Merk at samfunnets trykk på bøndene for å få dekket samfunnets reproduksjonskostnader, for bevisstheten tok form av et religiøst trykk. På samme måte fortonte produkter av slavearbeid seg som "gudenes gave" til slaveeierne (Se f eks *Opera* 474).
 40. J Partsch, *Griechisches Bürgerrechtsrecht* I Lpz 1909, 9 ff, R Köstler, *Homerisches Recht*. Wien 1950, 8. F Pringsheim, *The Greek Law of Sale*. Weimar I, 1950, 19 f 85. W Donlan, "Reciprocities in Homer", *Classical World* 75, 1982, 144 f.
 41. Snodgrass, *Archaeology* 22, 26.
 42. A Forge, "The Golden Fleece", *Man* (N S) 7, 1972, 533.
 43. K O L Burridge, "The Melanesian Manager", *Studies in Social Anthropology: Essays in Memory of E E Evans-Pritchard by His Former Oxford Colleagues*. [Eds] J H M Beattie & R G Lienhardt. Oxf 1975, 95.
 44. B Bravo, "Une Lettre sur plomb de Beresan: colonisation et modes de contact dans le Pont", *Dialogues d'histoire ancienne* 1, 1974, 111 ff. Se også hans "Remarques sur les assises sociales, les formes d'organisation et la terminologie du commerce grec à l'époque archaïque", *Dialogues d'histoire ancienne* 3, 1977, 1 ff.
 45. J Hasebroek, *Staat und Handel im alten Griechenland*. Tüb 1928, *Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte*. Tüb 1931. I protest mot den sterke tendens blant ledende antikkhistorikere i begynnelsen av dette årh; E Meyer, G Busolt, K Beloch, G Busolt, K Beloch og M Rostovtzeff, til å lese inn kapitalisme og borgerskap i antikke samfunnsforhold, foretok Hasebroek en empirisk undersøkelse av handelens plass i Arkaisk Tid i Hellas. Fra K Rodbertus, K Bücher og Max Weber overtok han teorien om den lukkede og selvforsynte husholdningsøkonomien — *oikos* — og teorien om *polis* som et krigersamfunn. Hasebroek konkluderte med at *polis* ikke hadde noen eksportpolitikk. Liksom en bondehusholdning var *polis* opptatt med sine forsyninger. Hasebroek understreket meget sterkt at velstand i antikken ikke hvilte på handel og industri, men på rå makt. For en forskning som så sin oppgave i å trekke belærende paralleller mellom det antikke samfunn og vårt eget, og som du så den greske *polis* som en virkeliggjørelse av den delfiske guds visdomsord: "Kjenn deg selv" og "Alt med måte", var Hasebroeks verk et ubehagelig møte med virkeligheten. Man søkte å møte hans synsmåter ved å vise til arkeologien som viser en tilsynelatende "blomstrende handel". (Se A M Snodgrass, *Archaic Greece. The Age of*

- Experiment*. Lond 1979, 127 ff for en meget elegant kritikk av forestillingen om keramikk- og metallhandel som kilde til økonomisk vekst.) Senere forskning har bare fornyet Hasebroek på ett punkt. M I Finley har introdusert Polanyis økonomiske interaksjonsmodeller, resiprositet og redistribusjon, i studiet av gresk økonomi.
46. J Velissaropoulos, "Le monde de l'emporion", *Dialogues d'histoire ancienne* 3, 1977, 61 ff.
 47. Se n 22. Av eldre litteratur bør fremheves D Lotze, "Hektemoroi und vorsolonisches Schuldrecht", *Philologus* 102, 1958, 1 ff. Her har jeg fulgt M I Finley, "Debt-bondage and the Problem of Slavery," tr i *Economy and Society*. s 150—166 (se n 1). Finley ser ikke salg som slave som en reaksjonsmåte mot gjelds-slaver, men som et tiltak som rammet bønder som skyldte aristokratiet en del av sin produksjon (de såkalte *hektemoroi*) og som ikke kunne betale.
 48. Konsentrasjonen av jordeiendom i Arkaisk Tid fremstilles undertiden som noe uforklarlig. Hesiod sier imidlertid at hardt arbeid setter en i stand til å kjøpe andres jord (*Opera*. 341 f). I tillegg til hardt arbeid ble jord ervervet ved at samfunnet delte ut jord til dyktige krigere (II VI, 191 ff; II IX, 576 ff; II 20, 184 ff). Dessuten pantsatte spekulanter sin jord for å få midler til handelsferder (Theognis 1197 ff). Etterhvert brukte aristokratiet vold til å erverve annen manns jord (Solon 4, 12).
 49. I Arkaisk Tid var det vanlig å søke popularitet gjennom utdeling av klær, mat og andre former for bevegelig eiendom (Jfr Plutarchs skildring av Cimons jakt på popularitet, *Cimon* 10).
 50. J Latacz (se n 15) har vist at hoplitfalanksen er den dominerende kampformasjon i Homers-dikt.
 51. Det finnes ikke kilder til hvorledes dette skjedde i det 6. årh. Pritchett understreker krig som hovedmiddel til å erverve slaver (W Kendrick Pritchett, "Ancient Greek Military Practices" s 78. *Univ of California Publ. Classical Studies* 7, 1971). Derimot peker Finley på handel som middel (*Ancient Slavery*. 86).
 52. I det arkaiske Athen eksisterte religiøse korporasjoner kalt *trittyes*. Disse var underavdelinger av de fire "ioniske" phylene (feilaktig kalt "stammer") som antakelig var opprettet av den athenske polis for å ofre på statsns vegne (J H Oliver, "Greek Inscriptions", *Hesperia* 4, 1935, 5 ff).
 53. Finley, *loc cit*.
 54. Finley minimaliserer med rette den økonomiske betydning av eksport av olivenolje, *The Ancient Economy*. Lond 1973, 133. R M Cook fremhever at keramikk eksport har liten økonomisk betydning: "Die Bedeutung der bemalten Keramik für den griechischen Handel", *Jahrbuch des deutschen archäologischen Institut* 74, 1959, 114 ff.
 55. Det er klart at Finley bruker "vare" begrepet i dets gjengse marxistiske betydning. For at varebegrepet skal ha relevans i tidlig klassisk tid, bør det innfri følgende betingelse: "A Commodity is therefore a mysterious thing, . . . because the relations of the producers to the sum total of their own labour is presented to them as a social relation, existing not between themselves, but between the products of their labour" (K Marx, *Capital*. I Ch 1, Sect 4).
 56. K Latte, "Kollektivbesitz und Staatsschatz in Grichenland". *Ak D Wiss Göttingen. Phil hist Kl Nachr* 1946/7, 64 ff.
 57. A Jardé, "Les céréales dans l'antiquité greque. I. La production. (*Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et Rome* 130) Paris 1925, 190. M I Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens 500—200 B C. The Horos Inscriptions*. New Brunswick N J 1951, 59, 250 n 38.
 58. M H Jameson, "Agriculture and Slavery in Classical Athens". *Classical Journal* 73, 1977/8, 122 ff. Jamesons teori står i strid med i E D Domar, "The Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis". (*Journal of Economic History* 30, 1970, 18 ff).
 59. Se fortsettelsen om Alcibiades' choregier. W R Conner, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*. Princeton. 1971, 18 ff.

60. A M Andreades, *A History of Greek Public Finance*. Cambr Mass 1933, 260.
61. V N Andreyev, "Some Aspects of Agrarian Conditions in Attica in the Fifth to Third Centuries B C." *Eirene* 12, 1974, 24 f.
62. "A partire dal VI secolo, ma sempre più diffusamente nel V e nel IV, gli Ateniesi, e soprattutto gli Ateniesi poveri, concepiscono se stessi come *rentiers* della città", D Lanza & M Vegetti, "L'ideologia della città", *Quaderni di storia* 1, 1975, 15. Det var en sentral del av *polis*-ideologien at alle borgere hadde krav på en *kleros* eller jordlodd. Kunne ikke *polis* skaffe en jordlodd, måtte den gi borgeren en rente (Otto Erb, "Die ökonomischen und sozialen Ursachen des Zerfalls der hellenischen Polis", *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche* 61, 2. Halbb 1937, 40 (680). Nær forbundet med rentenistmentaliteten er forakten for praktisk anvendelse av teknologiske nyvinninger. (Se beskrivelsen av Archimedes i Plutarch, *Marcellus*.)
63. Dette er konsekvensen av J Hasebroeks pionerarbeid (*op cit* n 38). Se også M I Finley, *op cit* (n 47) kap 6.
64. Andreyev, *op cit* (n 58) s 14.
65. D M Lewis, "The Athenian Rationes Centesimalum", tr i *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*. Ed M I Finley, Paris 1973, 210 ff.
66. Det grunnleggende verk om demonstrativt forbruk i hellenistisk tid og i romertiden er P Veyne, *Le pain et le cirque*. Paris 1976.
67. Det tilbakevendende gjelds-slaveri er kortfattet og presist behandlet i G E M de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*. Lond 1981, 163. Den athenske taler Isocrates påpeker sammenhengen mellom intensiv krigsføring etter Peloponneserkrigen og forekomst av gjelds-slaveri (XIV, 48). Aristophanes har allerede i 425 f Kr beskrevet hvordan athensk krigsføring mot nabostaten Megara under Peloponneserkrigen førte til så elendige kår for bøndene i Megara at når dikteren skal personifisere elendigheten lar han en av bøndene selge sine døtre, kamouflert som grisunger, til Dicaeopolis, som kjøper dem for litt hvitløk og salt. Megareeren var så henrykt over handelen at han ville selge sin hustru og mor likeså (*Ach* 719 ff). For den historiske bakgrunn se R P Legon, *Megara. The Political History of a Greek City-State to 336 B C*. Ithaca 1981, 231.
68. Se *op cit* (n 19) s 540 ff.